

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Mirze Kazımbey'in Tarihi Siyasi Görüşleri

Elçin ABDULLAYEV

2501050880

Tez Danışmanı
Yrd.Doç.Dr İlker AKTÜKÜN

İstanbul 2008

ÖZ

XIX yüzyılda Azerbaycan düşünce tarihindeki yenilikleri ile önemli değişikliklere imza atan ünlü şarkiyatçılardan biri de Mirze Kazımbey olmuştur. *Mirze Kazımbey'in Tarihi Görüşleri* isimli bu çalışma giriş, üç bölüm, on üç paragraf ve kaynakçadan oluşmaktadır.

Girişte konunun güncelliği, hedefleri ve sorumluluğu araştırılmakta; bilimsel katkısı ve araştırmada kullanılan yöntemler anlatılmaktadır.

Birinci bölüm *Mirze Kazımbey Hakkındaki Çalışmalar* adlanır. Bu bölümde, Rus – Sovyet, Azeri ve Avrupalı düşünürlerin Mirze Kazımbey'le ilgili araştırmalarından bahs etmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm *Mirze Kazımbey'in Dünya Görüşünün Oluşumu* adlanır. Bu bölümde Mirze Kazımbey'in Şark tarihi, Şark edebiyatı ve felsefesi hakkındaki araştırmaları ve düşüncelerinin oluşumuna Yunan ve Klasik Alman felsefesinin etkileri yorumlanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda dönemin Rusyalı, Avrupalı ve Azerbaycanlı bilim insanlarıyla ilişkisine değinilmiştir.

Üçüncü bölüm *Mirze Kazımbey'in Tarih Bilimi Alanındaki Yenilikleri* adlanır. Bu bölümde Mirze Kazımbey'in tarihi eserlerin araştırılması ve yayımlanmasındaki katkılarından ve Rus tarihçilik anlayışının geliştirilmesinde oynadığı rol anlatılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda İslam tarihi üzerine bilimsel araştırmalarına ve dönemin siyasi hareketleri hakkındaki görüşleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak Mirze Kazımbey'in şarkiyatçılığın gelişmesindeki rolü, konunun halen de güncelliğini yitirmediği ve eserlerinin, özellikle şarkiyatçılar için halen de önemli bir kaynak olma niteliğini koruduğu belirtilmiştir.

Abstract

“The foundation of historical and political views of Mirza Kazimbay”, who is one of the outstanding personalities who had left great signs in our cultural history in the XIX century, is being investigated as an independent theme for the first time in Azerbaijan historiography.

The work consists of an introduction, three parts, thirteen paragraphs and a list of the used literature.

In the introduction the actuality of theme, the aims and duties of the investigation, the work’s scientific innovation, its practical importance, and the methods used in the investigation, the sources of the investigation are spoken about and the structure of thesis is founded.

The first part is called “The researches about Mirza Kazimbay”. In this part is spoken about the researches of Russian, Azeri and European writers are given over to Mirza Kazimbay.

The second part is called “The foundation of Mirza Kazimbay’s scientific outlook”. In this part Mirza Kazimbay’s thoughts about the Eastern history, the Eastern literature and philosophy were commented, the scientist’s attitude towards the antique and the classical German philosophy is shown. In this part Mirza Kazimbay’s relation with eminent scientists of Russia and the Europe was also shown, his life and activity was spoken about.

The third part is called “The innovations brought by Mirza Kazimbay to the science of history “. In this part Mirza Kazimbay’s works written from the historical view are grouped and his role in the edition of the historical monuments is spoken about, his investigations relating to the history of Islam are talked and scientist’s thoughts about the political movements are commented by analyzing his works.

In the result part of the work the conclusions made from the different investigations were presented, the directions in the aspect of his new investigation were determined.

In the work archives and sources, and also works in the form of manuscript were used.

ÖNSÖZ

Bu metin 2007 senesinin ikinci yarısından 2008 yılının sonlarına dek geçen süreçte, yüksek lisans tez çalışması olarak kaleme alındı. Kaleme alan, her ne kadar tek bir kişi olsa da, bu çalışma kolektif bir emeğin ürünüdür. Ortaya çıkan ürünün, şayet bir sevabı varsa, bunun sahibi şüphesiz pek çoktur. Burada, bu borcun çok küçük bir parçasını ödeyebilmek adına, üzerimde emeği olan sayısız insandan ilk elden isimlerini hatırlayabildiğim birkaçına, teşekkür etmek istiyorum.

Tez çalışmamın gerçekleşmesinde çok büyük yardım ve desteğini gördüğüm Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Başkanı Sayın Prof. Dr. Fatmagül Berktaş'a, danışmanım Sayın Yard. Doç. Dr. İlker Aktükün'e ve ilgileri nedeniyle Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda görevli olan tüm öğretim üyelerine ve asistanlarına teşekkür ederim.

Tezimin değerlendirilmesi ve yorumlanmasında yardımlarını esirgemeyen Sayın Doç.Dr. Birsan Örs'e, Yard. Doç. Dr. Mehmet Ö. Alkana'a, Yard. Doç. Dr. Namık Sinan Turan'a, Doç. Dr. Levent Ürer'e teşekkür ederim.

İstanbul'daki yaşamım süresince bir anne şefkatiyle eğitimimle yakından ilgilenen Azerbaycan'ın Türkiye'deki eğitim müşaviri Sayın Doç. Dr. Necibe Nesibova'nın ismini sonsuz bir teşekkürle anmak istiyorum.

En yakınımıdakileri, hoşgörülerine sığınarak, en sona sakladım. Yapılması gerekli olan ancak yapmayı sevmediğim işleri büyük bir sabırla benim yerime halleden sevgili eşim İrada Sadigova'nın, benim için çok değerli olan, sevgi, destek ve özveriyle bana kuvvet veren annem Nazire Aliyeva'nın; gerçekçiliğini, çalışma disiplini ve özverisini daima örnek aldığım babam Naib Abdullayev'in, yüksek lisans eğitimim süresince bana hep destek olan ve yardımını esirgemeyen hocam Sevinc Gasımovanın üzerimdeki emeklerinin boyutunu hiçbir şekilde tarif edemem. Dördünün, anlayış ve sabrına çok şey borçluyum. Bu çalışmayı, büyük bir minnet duygusuyla, bu dört emektara ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

Öz.....	s. iii
Abstract.....	s. iv
Önsöz.....	s. v
İçindekiler.....	s. vi
Giriş.....	s. 1
1. Mirze Kazımbey Hakkındaki Çalışmalar.....	s. 3
1.1. Mirze Kazımbey'in Hayatı ve Çalışmaları Hakkında Rus - Sovyet ve Azerbaycanlı Araştırmacıların Eserleri.....	s. 6
1.2.Mirze Kazımbey'in Hayatı ve Çalışmaları Hakkında Avrupalı Araştırmacıların Eserleri.	s. 19
2. Mirze Kazımbey'in Dünya Görüşünün Oluşumu.....	s. 23
2.1. Şark Tarihi, Şark Edebiyatı ve Felsefesi Araştırmacısı Olarak Mirze Kazımbey.....	s. 35
2.2. Mirze Kazımbey'in Düşüncelerinin Oluşumuna Yunan ve Klasik Alman Felsefesinin Etkisi.....	s. 41
2.3. Mirze Kazımbey'in Rusyalı ve Azerbaycanlı Bilim İnsanlarıyla İlişkisi...	s. 45
3. Mirze Kazımbey'in Tarih Bilimi Alanındaki Yenilikleri.....	s. 53
3.1. Tarihi Eserlerin Yayınlanmasında Mirze Kazımbey'in Rolü.....	s. 55
3.1.1.Mirze Kazımbey'in Uygurlar Hakkında Araştırmaları... ..	s. 57
3.1.2.Derbendname Eserinin Araştırılmasında Mirze Kazımbey'in Katkıları.....	s. 61
3.1.3.Mirze Kazımbey'in Rus Tarihçilik Anlayışındaki Rolü.....	s. 67
3.2. Mirze Kazımbey'in İslam Tarihi Üzerine Araştırmaları.....	s. 71
3.3. Mirze Kazımbey'in Siyasi Hareketler Hakkındaki Görüşleri.....	s. 81
3.3.1. Mirze Kazımbey'in <i>Müridizm Ve Şamil</i> Eseri.....	s. 83
3.3.2. Mirze Kazımbey'in <i>Bab Ve Babiler</i> Eseri.....	s. 90
Sonuç.....	s. 99
Kaynakça.....	s.106

Giriş

Bu araştırmanın temel amacı, XIX. Yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan bilim dünyasının önemli yüzlerinden biri olan tarihçi – şarkiyatçı Mirze Kazımbey'in Rus şarkiyatçılık biliminin gelişmesindeki rolünü açıklamak, Azerbaycan'ın düşünce tarihindeki konumunu belirlemek, onun bilimsel bakış açısının şekillenmesine sebep olan kaynakları ortaya koymak ve onun eserleri hakkında bilgi vermektir. Bu bağlamda araştırmanın XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da ve Rusya'da siyasal ve sosyal düşüncenin gelişme düzeyini ortaya koymak, Mirze Kazımbey'in bilimsel bakış açısının şekillenmesine sebep olan kaynakları açıklamak, tarihin bazı sorunlarına ilişkin düşüncelerini tartışmak, onun tarih bilimine getirdiği yenilikleri belirlemek, bilimsel çalışmalarını araştırmak, döneminin Rusyalı ve Avrupalı bilim insanlarıyla ilişkisini öğrenmek, şarkiyatçılığın geliştirilmesindeki rolünü belirlemek, XIX. Yüzyıl Azerbaycan düşünce tarihindeki katkılarını açıklamaya çalışmaktır.

Çalışma Mirze Kazımbey'in bilimsel bakışının analizini amaçladığından kullanılacak kaynaklar, Mirze Kazımbey'in eserlerinden ve ilgili dönemde Mirze Kazımbey hakkında yayımlanan materyallerden oluşmaktadır. Mirze Kazımbey'in bilimsel çalışmalarına konu edinen yeterince belge ve materyal mevcuttur. Bu belge ve materyaller, Mirze Kazımbey konusunu çalışanların istinat noktası işlevini görmüştür. Çalışmada tarihi kıyaslama ve anlatım yöntemi kullanılmıştır.

Bu güne kadar soruna dair yazılmış eserlerde yalnız Mirze Kazımbey'in kısa biyografisi, onun gençlik yılları, Kazan ve Petersburg muhitinin onun dünya görüşünün oluşumuna etkisi aydınlatılmış ve sadece onun felsefi ve ahlak üzerine görüşleri açıklanmıştır.

Bu yüzden bu çalışmanın bilimsel katkısı, Mirze Kazımbey'in düşüncelerinin oluşumunun analizi, ilk defa olarak Azerbaycan tarihinde onun hem yayınlanmış hem de el yazma halinde olan eserler bağlamında incelenmesidir. Bu eserlerle Mirze Kazımbey'in bilimsel yenilikleri, tarihin farklı kaynakları hakkındaki görüşleri daha geniş bir bakış açısıyla ortaya konulma fırsatı kazanmıştır. Çalışmada Azerbaycan'da ve özellikle Rusya'da baş vermekte olan sosyal ve siyasal gelişmelere de yer

ayrılmış, Mirze Kazımbey'in bilimsel çalışmalarından bahseden birçok dergi ve gazeteler araştırma kapsamına alınmış ve bununla da daha sonraki çalışmalar için başlangıç oluşturulmuştur.

Çalışma ile ilk olarak Mirze Kazımbey'in eserlerine, bilimsel katkılarına ilgi artırmak ve konunun yeniden ele alınmasına sebep olmak amaçlanmaktadır. Çalışmanın amacı, üniversitelerin tarih ve şarkiyatçılık fakültelerinde ve bütün üniversitelerde Azerbaycan tarihinin öğrenilmesinde, Azerbaycan bilim ve düşünce tarihinde Mirze Kazımbey'in yerinin belirlenmesinde, Rus şarkiyatçılığının gelişmesinde onun rolünün açıklanmasında aracı olmaktadır.

Bu çalışmanın diğer amacı ise, Mirze Kazımbey'in, XIX. Yüzyılın başlarında sadece tarih biliminin gelişmesine değil, diğer bilimlerin de öğrenilmesine olan katkılarının da programlaştırılmasına aracı olmaktadır.

1. Mirze Kazımbey Hakkındaki Çalışmalar

Bazı düşünürler, geride bıraktıkları çalışmaları, düşünceleri ve akademik çevrelerdeki etkisi ile sadece kendi dönemlerinin nabzını tutma özelliği ile sınırlı kalmamakta, kendinden sonraki dönemleri de etkilemektedirler. Ünlü Azerbaycan düşünürü Mirze Kazımbey (1802-1870) bu düşünürlerden biridir.

Bugün, XIX. Yüzyılın birinci yarısında, Rusya İmparatorluğu'nun en ileri üniversitelerinde kendi bilimsel çalışma alanlarının kurumsallaştırılmasında, yeniden değerlendirilmesi için farklı bir bakış açısının ortaya konulmasında önemli bir konuma sahip olan Mirze Kazımbey'in düşüncelerine ve çalışmalarına farklı yönlerden yaklaşmak gereği doğmuştur. Bu gerekliliğin en önemli sebeplerinden biri bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'ın ülke tarihinin yeniden gözden geçirme sürecinde olmasıdır. Zira Mirze Kazımbey'in düşüncelerini ve bilimsel çalışmalarını öğrenme güdüsü ve merakı, bizi aynı zamanda Azerbaycan'ın ve dolayısıyla da onun içinde yer aldığı Çarlık Rusyası'nın XIX. Yüzyıldaki siyasi, sosyal, kültürel ve bilimsel durumunu da öğrenme zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmaktadır. Böyle bir zorunluluğun temelinde ise Mirze Kazımbey'in düşüncelerinin bu doğrultudaki sorunları esas alan çalışmalarla şekillenmiş olmasıdır.

Mirze Kazımbey'in düşüncelerinin tahlili, diğer bir yönüyle XIX. Yüzyıl Rusya İmparatorluğu'nda tarih biliminin gelişme perspektifiyle de tanışma fırsatı sağlamaktadır. İşte bütün bu unsurlar, "Mirze Kazımbey konusu"nu, tarih biliminin en güncel sorunlarından birine çevirmektedir.

XIX. Yüzyılda İngiltere ve Fransa gibi gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Avrupa'nın diğer ülkelerinde de feodal üretim ilişkileri büyük oranda tasfiye edilmiş ve yerini kapitalist üretim ilişkileri ve sistemine bırakmıştı. Bu dönem Rusya tarihi, önceki dönemlerle kıyasla sosyal ve siyasi olayların zenginliği bakımından farklılık arz eder. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında feodal üretim ilişkilerinin ortadan kalkmaya başladığı Rusya'da, XIX. Yüzyılın 30'lu yıllarında feodal ekonomik sistem buhran sürecine girmişti.

Bu dönemde Rusya sömürgecilik politikası yürüterek, sömürdükleri bölgelerin kaynaklarına, pazarlarına el koyar ve aynı zamanda sömürgeleri altındaki

halkın sosyo-kültürel, dini değerlerine baskı uyguladı. Bu politika beraberinde ucuz ham madde kaynakları ve geniş pazarlar uğrındaki mücadeleyi de getirmesi, devletlerarasındaki çelişkileri keskinleştirmişti. Bu dönemde, Avrupa devletlerinde olduğu gibi Rusya’da da daha çok siyasi amaçlar dolayısıyla üzerinde durulan meselelerden biri Osmanlı İmparatorluğunun mirası ve hristiyan balkan devletlerinin kaderi ile ilgili olan “Şark Meselesi”dir. Avrupa devletleri ve Rusya’da, devrim tufanları geçici olarak durduğunda “Şark Meselesi”, tekrardan siyasetin temel uğraşına çevrilmekte idi. Bununla birlikte, “Şark Meselesi”ne olan yaklaşım tarzı ve yöntemi Rusya’da değişik anlamlar da taşımıştır.

XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda uluslararası ilişkilerde yaşanan değişikliklere bağlı olarak Şark Meselesi güçlü devletlerinin bir numaralı gündem maddesine dönüşmüştür. Rusya, bu yıllarda özellikle Osmanlı Devleti topraklarına yönelik girişimlerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu doğrultuda, Rusya, Karadeniz sularını etkili bir şekilde kontrolünde tutmak, Balkan yarımadası halklarının bağımsızlık hareketlerini desteklemek, Kafkasya ve Orta Asya’ya yayılmak, İstanbul ve boğazlara sahip olmak gibi ananevi siyasetini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

I. Nikola’nın dış politikasının temel uğraşını da Şark Meselesi’nin Rusya lehine sonuçlandırılması oluşturmuştur. Zira Şark Meselesi çözümü siyaseti, I. Nikola’ya, abisinden miras kalmıştı. I. Nikola yönetimindeki Rusya’nın Şark Meselesi siyasetinin ayaklarından biri doğu ülkelerine nüfuz etmek olmuştur. Bu doğrultuda, Rusya’da bir taraftan doğuda görevlendirilecek devlet memurlarının hazırlanması diğer taraftan doğu kültürüne ilişkin araştırmaların sistemli bir şekilde yürütülmesi için programlar uygulamaya konulmuştur. XIX. Yüzyılın başlarında Akademinin yeni tüzüğünde, Rus üniversitelerinin yönetmeliklerinde doğunun öğrenilmesini zorunlu kılan düzenlemeler ve 1818’de Akademiye Asya müzesinin oluşturulması önemli bazı girişimlerden birkaçı olmuştur.

Bu dönemde Rusya şarkiyatçılığı şark dilleri, edebiyatı, tarihi ve zengin kültürünü öğrenmeyi amaçlamıştır. Söz konusu düzenlemeler ve gelişmeler bu yıllarda gerçekleşen diğer bilimsel ve pedagojik atılımlarla birlikte Rusya şarkiyatçılığı’nın gelişmesindeki ilk ve önemli adımlardır. Bunlar, Rusya’da Doğu halklarının dillerinin, maişet hayatlarının, tarihinin öğrenilmesine uygun ortam sağlamıştır. Bu ilk adımlar, daha sonra Rusya’nın çeşitli üniversitelerinde ve

akademilerinde Şark dilleri, Şark edebiyatı ve Şark tarihi bölümlerinin açılmasına temel oluşturmuştur. Bunlardan Petersburg ve Kazan Üniversitelerinde Şark dillerinin öğrenilmesine yönelik adımlar, Rus Şarkiyatçılığının gelişmesinin bilimsel altyapısını oluşturmuştur.

Belirtelim ki, XIX. Yüzyılın ilk çeyreği, Azerbaycan tarihi açısından da önemli bir dönemdir. Bu dönem, Azerbaycan tarihi abidelerinin araştırılması, mimarlık ve arkeolojisinin öğrenilmesi, kitap ve gazete basımının gelişimi yönünde başlangıç oluşturmuştur. Elyazmaların kitaplaştırılmaya başlaması ve çoğaltılması bu döneme rastlamaktadır. Asrın başlarında tarih, coğrafya ve felsefe bilim dallarında çağdaş yaklaşım kabullenmeye başlamıştır. Tarihin yazılmasında ve tarihi şahısların değerlendirilmesinde nesnel bakış açısı üstünlük kazanmıştır. Tarih yazımında “masalcılık” üslubu terk edilmiş, tarihi olayların farklı açılardan değerlendirilmesi ile dönemin tarihçileri medeniyet tarihçiliği bağlamında önemli eserler ortaya çıkarmışlardır.

Bu dönem Azerbaycan bilim, sanat, edebiyat ve kültür dünyasının önemli şahıslarından bazıları şunlardır: Abbasgulu Ağa Bakıhanov, Mirze Cefer Topcubaşov, Mirze Adıgözelbey, Mirze Cemal Cavanşir, Mirze Yusuf Nersesov, Mirmehdi Hazani, Hacı Seyid Ebdülhemid, Şeyh İbrahim Gudsi, Mirze Heyder Vezirov, Fazil Han Şeyda, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Hacı Mehemedeli Şirvani, Hasanbey Zerdabi ve Mirze Kazımbey. Derin bilgi ve dünya görüşü ile dönemlerinin diğer ileri gelenlerinden ayrılan söz konusu bu isimler, Rusya’da Şarkiyatçılık araştırmalarının gelişmesinde önemli rol almışlardır. Mirze Kazımbey’in konumu bu isimler arasında yer almaktadır.

Mirze Kazımbey’in çok yönlü kişiliği, onu sadece Azerbaycan’ın ve Rusya’nın değil, dünyanın önemli bilim insanlarından birine çevirmiştir. Hem yaşadığı dönemde hem de ölümünden sonraki dönemlerde hayatı ve bilimsel faaliyeti birçok araştırmaya konu olmuştur. Çağdaşları, Mirze Kazımbey’in biyografisi ile birlikte bilimsel çalışmalarını da konu edinen çalışmalar yapmışlardır. Dönemin Kazan ve Petersburg gazetelerinde, sık sık hem Mirze Kazımbey’in çalışmaları hem de bu çalışmalar üzerine yapılan tartışma ve değerlendirmeler yer almıştır. Mirze Kazımbey’in hayatı ve çalışmaları ile ilgili makale ve değerlendirmeler, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya/Milli Eğitim Bakanlığı Dergisi*, *Uceme*

Zapiski Kazanskogo Universiteta/Kazan Üniversitesi Çalışmalarının Öğrenilmesi, Petersburskie Vedomosti/Petersburg Zamanı, Passvet/Şafak, Severnaya Pcela, Sovremennik/Çağdaş, Russkoe Slovo/Rus Sözü ve benzeri dergi ve gazetelerde yayınlanmıştır.

1.1. Mirze Kazımbey'in Hayatı ve Çalışmaları Hakkında Rus - Sovyet ve Azerbaycanlı Araştırmacıların Eserleri

Mirze Kazımbey'in hayatı ve çalışmalarını konu edinen ilk çalışma, onun öğrencisi olan İ. N. Berezin tarafından yapılmıştır. İ. N. Berezin, *Protokolı Zasedanii Soveta Petersburskogo Universiteta (1872) Petersburg Üniversitesi Konseyi Toplantılarının Protokolleri*'nde, Mirze Kazımbey'in çalışmaları hakkında genel bir bilgi vermiştir. İ. N. Berezin, Mirze Kazımbey'i dönemin şarkiyatçılarıyla kıyaslayarak şu sonuca varmıştır: “ Batı Avrupa’da, Mirze Kazımbey gibi İslam ve Doğu dünyasını yakından bilen ve çalışmalarına bu durumu tarafsız yansıtan ikinci bir şahıs bulunmamaktadır”.¹ İ. N. Berezin, hocasının çok iyi derecede Şark ahlakına ve bilgilerine sahip olduğunu vurgulayarak onun Avrupa bilimi ile büyük Şark bilgilerini birleştirmek doğrultusundaki hizmetlerinden de bahsetmiştir.

Mirze Kazımbey'in biyografisi daha sonra daha geniş bir şekilde kızı O. A. Baratinskaya tarafından kaleme alınmıştır.² O. A. Baratinskaya, *Russkiy Arhiv* dergisinde Mirze Kazımbey'in hayatı ve çalışmalarının çeşitli yönüne ilişkin E. İ. Kozubski ile karşılıklı tartışmaya girmiştir.

Mirze Kazımbey hakkında B. B. Grigoryev³, N. İ. Veselovski⁴, G. N. Gennadi⁵, A. İ. Mihaylovski⁶ de makale yayınlamıştır. A. İ. Mihaylovski'nin

¹ İ. N. Berezin, Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, Protokolı **Zasedanii Soveta Petersburskogo Universiteta**, Spec.lit. yayınları, Sankt Petersburg, 1872, No. 4, s. 125-126.

² O. A. Baratinskaya, Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek: K Ego Biografii, **Russkiy Arhiv**, Moskova, 1893, No. 10, s. 222.

³ B. B. Grigoryev, **İmperatorskiy S.Peterburskiy Universitet v Tecenie Pervih Pyatidesyati Let Ego Suşestvovaniya**, Spec.lit. yayınları, Sankt Petersburg, 1870, s.257

⁴ N. İ. Veselovski, Svedeniya **ob Oficalnom Prepodavaniii Vostocnih Yazıkov v Rossii**, Spec.lit. yayınları, Sankt Petersburg, 1879.

⁵ G. N. Gennadi, **Spravocny Slovar o Russkih Pisatelyah i Ucenih**, c. 2, y.y., Berlin, 1876.

makalelerinin birinde Mirze Kazımbey şöyle tanımlanmaktadır: “Kazan Üniversitesi, birçok değerli Şarkiyatçı yetiştirmiştir. Bunlardan özellikle ikisi, yeni nesil şarkiyatçıların eğitilmesindeki hizmetlerinden dolayı çok daha fazla önem arz etmektedir. Biri Profesör Erdman, diğeri ise Profesör Kazımbey’dir. Her iki profesör, bilimsel çalışmaları ve düşünceleriyle birlikte şahsi niteliklerine göre de seçilmektedir... Özellikle, Kazımbey, “Muhammed’in Hayatı” makalesiyle şark hakkında en iyi bilgiye sahip olduğunu kanıtlamıştır”.⁷

Bugün Mirze Kazımbey’in bilimsel çalışmalarının öğrenilmesinde bize en geniş bilgi sağlayan kaynaklar, bilim insanları İ. J. Kraçkovski⁸ ve V. V. Bartold⁹ tarafından yazılmıştır. İ. J. Kraçkovski, Rusya ve Avrupa’da Şark’ın öğrenilmesi alanında Kazımbey’in rolüne işaret ederek onu “bilinmeyen meselelerin araştırılması işinin öncüsü” adlandırmıştır. İ. J. Kraçkovski, her ne kadar Mirze Kazımbey’in doğrudan öğrencisi olmasa da onu Marr, Bartold, Oldenburg ve Kokovçov gibi hocası kabul ettiğini belirtmiştir.

V. V. Bartold, Mirze Kazımbey’in şarkiyatçılık çalışmalarından bahsederken onun (Kazımbey’in) *Derbendname*’nin derlenmesi ve Rusça’ya kazandırılması ve Rumyantsev Kütüphanesi’nde şark elyazmalarını sınıflandırması çalışmalarına özellikle değinmektedir. V. V. Bartold, Mirze Kazımbey’den sonra hiç kimsenin bu alanda bu çapta bir çalışmaya devam etmeye cesaret edemediğini söylemektedir.

Bir diğerk makalesinde V. V. Bartold Kazımbey hakkında şunları yazmıştır: “....Senovski ve Kazımbey, ders notları ve programlarıyla Rus Şarkiyatçılığının temelini attılar. Rahatlıkla sonraki nesil Rus Şarkiyatçıların bunların öğrencisi veya öğrencilerinin öğrencisi olduğunu söyleyebiliriz....”.¹⁰

Belirtelim ki, Mirze Kazımbey’in pedagojik çalışmaları da araştırmalara konu olmuştur.¹¹ Bu araştırmalarda, onun doktora tezi, eğitim programları ve pratik ders notları üzerinde durulmuştur.

⁶ A. İ. Mihailovskiy, **Prepodavateli, Uçivşiesya I Slujivşie v Kazanskoy Universitete, 1804-1904**, cilt 1, İkinci Baskı, Kazan üniversitesi yayınları, Kazan, 1904.

⁷ A. İ. Mihailovskiy, Mirza Kazimbek, Russkaya Starina, 1894, No. 10-11.

⁸ İ. J. Kraçkovskiy, **Oçerki po İstorii Russkoy Arabistiki**, Nauka yayınları, Leningrad, 1950

⁹ V. V. Bartold, K Voprosu o Proishojdenii Derbend-name, **Socineniya**, c. VIII, Vostocnaya Literatura yayınları, Moskova, 1973.

¹⁰ V. V. Bartold, **İstoriya İzuceniya Vostoka v Evrope i Rossii**, İz. 2-e, Vostocnaya Literatura yayınları, Moskova, 1975.

¹¹ Materiali dlya Fakuleta Vostocnih Yazikov, c. 1, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1905, s. 11.

Mirze Kazımbey hakkında ilk defa devrimden önce Orenburg’da Türk – Tatar dillerinde (Azerbaycan Türkçesi de dâhil) yayımlanan “Şura” isimli derlemede bilgi verilmiştir. Rıza Fahreddin tarafından kaleme alınan makalede, Mirze Kazımbey’in hayatı, bilimsel – pedagojik çalışmaları üzerinde durulmuş, onun kardeşine yazdığı mektupların kopyasına yer verilmiştir.

Azerbaycan’ın Sovyet yönetimine katılmasından sonra ise Kazımbey hakkında ilk makaleyi Azerbaycan Devlet Üniversitesi’nin Profesörü Aziz Übeydülün kaleme almıştır.¹² Yazar, makalesinde Mirze Kazımbey’in Azerbaycan halkının son dönemlerde yetiştirdiği en önemli bilim insanlarından biri olduğuna işaret etmiştir. Makalede Mirze Kazımbey’in hayatı ve bilimsel çalışmalarından ziyade bilimin gelişmesine ve bilimsel yöntemin sağlanılmasına olan katkılarından bahsetmiştir.¹³ Aziz Übeydülün, genç bilim insanlarının Mirze Kazımbey “okulu”nun öğrenilmesi ve öğretilmesine özen gösterme gerekliliğine değinmiştir: “Azerbaycan için Mirze Kazımbey konusunun araştırılması büyük önem taşımaktadır. Şarkiyatçılık alanında onun önemli çalışmaları bulunmaktadır.... Mirze Kazımbey çalışmaları ile dünyanın önde gelen bilim insanlarından biridir...”¹⁴

Mirze Kazımbey’in hayat ve çalışmalarının öğrenilmesinde XX. Yüzyılın 40’lı yılları dönüştürme yıllarıdır. Bu dönüştürme, kendini Y. Aliyev’in kitabıyla göstermeye başlamıştır.¹⁵ Y. Aliyev, kitabında Mirze Kazımbey’in *Obşaya Gramatika Turtsko – Tatarskogo Yazıka/ Türk – Tatar Dillerinin Genel Grameri* ve “Ucebnoe Posobie dlya Vremennogo Turetskogo Yazıka/ Çağdaş Türk Dillinin Öğrenilmesine Yönelik Öğretim Programı” isimli çalışmalarının analizini yapmıştır. Y. Aliyev’in bu kitabı, Mirze Kazımbey’in Türk dillerinin özelliklerine ilişkin görüşlerini esaslı şekilde analiz eden ilk çalışma olmuştur.

Y. Aliyev’in kitabını, N. A. Smirnov’un çalışmaları izlemiştir. Rus bilim insanı, Mirze Kazımbey’i döneminin şarkiyatçıları ile kıyaslayarak alanının “öncüsü” olarak tanımlamıştır.¹⁶

¹² E. Übeydülün, Rusya Türkleri İçerisinden Çıkmış Birinci Darülfünun Hadimleri, **Maarif ve Medeniyet**, No.3, 1925, s. 40.

¹³ A.e., s. 61 – 62.

¹⁴ E. Übeydülün, Edebiyat Tarihi Hakkında Bir Nece Söz, **Maarif ve Medeniyet**, No.12, 1928, s. 39.

¹⁵ Y. Aliyev, **Professor A. M. Kazem – Bek**, Elm yayınları, Bakü, 1940, s. 17.

¹⁶ A. N. Smirnov, **Ocerki İstorii İzuceniya İslama v SSSR**, MDÜ yayınları, Moskova, 1954, s. 34.

N. A. Smirnov, XIX. Yüzyılın Rus Şarkiyatçıları arasında A. L. Baldırev, P. L. Bucirin, O. İ. Senkovski, V. L. Veljaminov'un dikkat çeken isimler olduğunu bildirmekle beraber Mirze Kazımbey'in daha farklı özellikler taşıyan bir bilim insanı olduğunu bildirmiştir. Mirze Kazımbey'in İslam tarihine yönelik araştırmalarının Rusya'da bir ilk olma özelliği taşıdığını bildirmiştir. Mirze Kazımbey'in *Müridizm ve Şamil* isimli çalışmasının XIX. Yüzyılın ortalarında Rusya'da müridizmin İslam düşüncesi zemininde öğrenilmesine katkı sağladığını belirtmiştir. Gerçekten de Mirze Kazımbey'in müridizme yönelik araştırmaları ve tespitleri bir taraftan bu konu ile ilgilenen tarihçiler için bir kaynağa diğer taraftan da Rus idaresinin Kafkasya'ya yaklaşımının temel rehberine çevrilmiştir.

Mirze Kazımbey'in bilimsel bakış açısı, *Ocerki İstorii İstoriceskoy Nauki v SSSR/SSCB'de Tarih Bilimi'nin Tarihine İlişkin Yazılar* da da çok yüksek düzeyde ele alınmıştır. Kitapta Mirze Kazımbey'in Rus Şarkiyatçılığında önemli yere sahip bir bilim insanı olduğu vurgulanmış, onun Rus Şarkiyatçılık okulunun banisi olduğu belirtilmiştir.¹⁷ Kitapta Mirze Kazımbey'in bilimsel bakış açısı geniş bir perspektiften analiz edilmiş, onun en temel eserlerinden biri olan *Bab ve Babiler* kitabı objektif bir zeminde değerlendirilmiş ve Mirze Kazımbey tarafından "babiler hareketi"nin sadece dini değil, siyasi ve sosyal yönlerinin de dikkate alındığına işaret edilmiştir.

Beş ciltlik *İstoriya Filosofii v SSSR/SSCB'de Felsefe Tarihi* kitabında, Mirze Kazımbey'in Sovyet felsefe tarihindeki önemi ön plana çıkarılmış ve onun dine yaklaşımı ile eğitimci kişiliği geniş bir şekilde anlatılmıştır. Mirze Kazımbey'in Rus – Sovyet felsefesindeki yeri, bu beş ciltlik kitabın üçüncü cildinin tamamen ona ayrılmış olmasından da anlaşılmaktadır. Kitapta, Mirze Kazımbey'in felsefi görüşlerinin iki aşamadan geçtiği belirtilmiştir. XIX. Yüzyılın 30 – 50'li yılları olarak kabul edilen birinci aşamada, Mirze Kazımbey, geleneksel fakat nesnel bakış açısına sahip idealist bir ilahiyatçı olarak tanımlanmıştır. XIX. Yüzyılın 50'li yıllarından sonraki dönem olarak kabul edilen ikinci aşamada ise, Mirze Kazımbey, liberal demokrat bir eğitimci gibi tanımlanmıştır.¹⁸

¹⁷ *Ocerki İstorii İstoriceskoy Nauki v SSSR*, c. I, Nauka yayınları, Moskova, 1955, s. 510.

¹⁸ *İstoriya Filosofii v SSSR*, v Pyati Tomah, c. III, MDÜ yayınları, Moskova, 1968, s. 565.

Bu kitapta Mirze Kazımbey'in felsefi düşüncesinin şekillenmesine etki eden kaynaklar üzerinde de durulmuştur. Kitabın yazarlarına göre, bu kaynaklar o dönemin siyasi – sosyal şartlarıdır. Bu bağlamda kitapta Mirze Kazımbey'in felsefi düşüncesinin şekillenmesinde köylülerin ağalık sistemine karşı mücadelesi, 'raznoçinlerin' devrim tebligatı ve öğrenci hareketleri etkili olmuştur. Bu unsurların, Mirze Kazımbey'in eski düşüncelerinden sıyrılmasında ve liberal demokrat eğitimci olmasında etkili olduğu belirtilmiştir.

Yazarlar, Mirze Kazımbey'in birbirine zıt dönüşümler geçirdiğine işaret etmişlerdir. Onun siyasi bakış açısının monarşi taraftarlığından liberal demokrasi savunuculuğuna dinsel idealizmden deizme doğru dönüştüğü gösterilmiştir.

Mirze Kazımbey'in bilimsel çalışmaları üzerinde çalışan bir diğer araştırmacı H. Hüseyinov olmuştur. H. Hüseyinov'un *İz İstorii Obşestvennoy i Filosofskoy Mıslı v Azerbaydjane/Azerbaycan'da Felsefe ve Toplum Düşüncesi Tarihi Üzerine* isimli çalışmasında, XIX. Yüzyılın felsefe ve toplum tarihinde önemli yeri olan düşünürlerin hayatı ve bilimsel çalışmalarını konu edinmiş, Azerbaycan'ın A. A. Bakıhanov, M. Ş. Vazeh, Mirze Kazımbey, M. F. Ahundov, H. Zerdabi gibi düşünürlerinin felsefi düşünce tarihindeki önemine değinmiştir. Yazar, altı bölümden oluşan kitabının dördüncü bölümünü Mirze Kazımbey'in hayat ve bilimsel çalışmalarına ayırmış ve Mirze Kazımbey'in özgürlük hareketini işlediği iki büyük kitabı olan *Bab ve Babiler* ile *Müridizm ve Şamil*'i geniş bir açıdan incelemiştir.¹⁹

H. Hüseyinov, daha sonraki araştırmalarında da Mirze Kazımbey konusunu ele almış ve arşiv belgeleri doğrultusunda önemli çalışmalara imza atmıştır. Onun 1948'de yayımlanmış makalesinde konuya ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır. Yazar, bu makalede XI. Yüzyılın meşhur Azerbaycan filozofları Ebdül Hesen Behmendiyyar ve Nizami Gencevi'nin siyaset ve sosyoloji hakkındaki görüşlerini açıklamakla birlikte XIX. Yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan'da siyasi – sosyal sorunlara ilişkin çağdaş düşüncenin oluşumunda önemli role sahip düşünür, tarihçi,

¹⁹ G. Guseynov, *İz İstorii Obşestvennoy i Filosofskoy Mıslı v Azerbaydjane XIX Veka*, Maarif yayınları, Bakü, 1947, s. 183.

Şarkiyatçı olan Mirze Kazımbey'in eserlerini bu tarihi çizgide değerlendirmeye çalışmıştır.²⁰

H. Hüseyinov'un sonuncu araştırması da Mirze Kazımbey konusun öğrenilmesiyle ilgili olmuştur.²¹ Arşiv belgeleri ve dönemin gazete ve dergilerine istinat edilerek oluşan bu çalışmada Mirze Kazımbey'in Şark halklarının tarihi ile ilgili çalışmaları araştırılmış ve *Firdevsi'ye Göre Farsların Tarihi, Müridizm ve Şamil, Bab ve Babiler* tahlil edilmiştir.

Mirze Kazımbey konusunun araştırılmasında, 60 – 70'li yıllar yeni bir dönem niteliği taşımaktadır. Bu yıllarda yazılan B. İ. Dansigin'in eseri çok yankı uyandırmıştır. B. İ. Dansigin, daha çok Mirze Kazımbey'in pedagojik çalışmaları üzerinde durmuştur. Burada Mirze Kazımbey'in Şarkiyatçılık biliminin gelişmesindeki rolü açıklanmış, onun pedagojik yaklaşımı üzerinde durulmuş ve pedagojik kadroların yetiştirilmesinde hizmetlerine işaret edilmiştir. B. İ. Dansigin şöyle yazmıştır: "...Bu yüzdendir ki K. K. Fojit, İ. N. Berezin, N. A. İvanov, O. M. Kovalevski, A. A. Popov, D. Mitçel, V. F. Dittel, V. P. Vasilyev'in bir bilim insanı olarak yetişmesi, Mirze Kazımbey'in pedagojik çalışmalarına bağlıdır..."²²

Bir diğer Sovyet bilim insanı olan N. A. Kuznetsov da Mirze Kazımbey'in bilim dünyasına miras bıraktığı neslin önemine değinmiştir. N. A. Kuznetsov, çalışmalarında, Mirze Kazımbey'in *Bab ve Babiler* kitabının Şarkiyatçılık çalışmaları arasında önemli yer işgal ettiğine işaret etmiş ve Mirze Kazımbey'i, "babizmi, Rusça doğru bir açıdan araştıran ilk düşünür" olarak adlandırmıştır. N. A. Kuznetsov şöyle devam etmiştir: "...Babizmi dini hareket olarak tanımlayan araştırmacıların aksine Mirze Kazımbey, babizmi dini perde altında mevcut yapıya karşı bir siyasi hareket olarak tanımlamıştır."²³

Mirze Kazımbey'in bilimsel çalışmalarını derinden araştıran araştırmacılardan biri de M. A. Abdullayev'dir. Mirze Kazımbey'i konu alan eserinde, Mirze Kazımbey'in bilimsel bakış açısının oluşmasına etki eden unsurları

²⁰ G. Guseynov, *Statyi po İstorii Razvitya Filosofskoy Mısli v Azerbaydjane XIX Veka*, Maarif yayınları, Bakü, 1949, s. 191.

²¹ G. Guseynov, *İz İstorii Obşestvennoy i Filosofskoy Mısli v Azerbaydjane XIX Veka*, İzdanie 2-e, Maarif yayınları, Bakü, 1958, s. 121.

²² B.İ. Dansigin, *İzucenie Blijnego Vostoka v Rossii*, MDÜ yayınları, Moskova, 1968, s. 32.

²³ A. N. Kuznetsov, *K İstorii İzuceniya Babizma i Behaizma v Rossii. Ocerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya*, Sb. VI, Mir yayınları, Moskova, 1963, s. 92.

karakterize etmekle beraber Mirze Kazımbey'in çalışmalarını sınıflandırmış ve başlıca olarak *Müridizm ve Şamil ve Bab ve Babiler*'i analiz etmeye çalışmıştır.²⁴

M. A. Abdullayev, bu araştırmasında XIX. Yüzyılda Dağıstan'da felsefi ve siyasi – toplumsal düşünce tarihine ve özellikle Mirze Kazımbey'in çalışmalarına başvurarak onun felsefi, sosyal ve ahlak görüşlerini ortaya koymaya çalışmıştır.²⁵

Yalnız M. A. Abdullayev'in daha sonraki tarihlerde Mirze Kazımbey'i konu edinen çalışmaları yeterince aydınlatıcı değildir. Bu çalışmalarda Mirze Kazımbey'in gençlik ve pedagojik çalışmalarındaki bazı noktalar karanlık kalmıştır. Bununla birlikte M. A. Abdullayev'in *Bab ve Babiler* ve *Müridizm ve Şamil* eserlerinin üzerinde durması, Mirze Kazımbey'i anlama yönünde önemli bir kaynak kabul edilebilir.²⁶

Mirze Kazımbey'in bilimsel – pedagojik eserleri hakkında Tatar asıllı bilim insanı N. A. Mazitova'nın da çalışmaları olmuştur. Onun makale ve kitaplarında Mirze Kazımbey'in Kazan Üniversitesi'nde çalıştığı yıllarda Şark dillerinin öğrenilmesi alanındaki hizmetlerine işaret edilmiş, bu dillerde ders kitaplarının ve eğitim programlarının oluşturulmasındaki emeği vurgulanmıştır.²⁷ N. A. Mazitova, Mirze Kazımbey'i "Kazan Üniversitesi'nde Türkoloji ve Türk dillerinin karşılıklı gramerinin oluşturulmasının banisi ve teşebbüskarı" olarak tanımlamıştır.²⁸

Azerbaycan'ın bilim insanlarından biri Z. Göyüşov da Mirze Kazımbey'in çalışmalarına başvurmuş ve onun özellikle ahlak felsefesi üzerinde durmuştur. Mirze Kazımbey'in ahlak felsefesinde özel yaklaşıma sahip biri olduğuna işaret etmiştir: "Kazımbey'in geniş ahlak felsefesi bilgisi, onun Batı felsefesiyle de iç içe olduğunun kanıtıdır. Birçok Batı dilini iyi derecede bilen Mirze Kazımbey, çalışmalarında sadece Şark dini felsefi akımları değil, Platon, Aristoteles, Epikür, gnostik ve stoacıların görüşlerini de temel almıştır".²⁹ Yazar, Kazımbey'in ahlak felsefesinin

²⁴ A. M. Abdullayev, **Kazım – Bek: Uveniy I Mıslitel**, Poligrafiya yayınları, Mahackala, 1963, s. 35.

²⁵ A.e. s. 37

²⁶ A. M. Abdullayev, **İz İstorii Filosofskoy I Obşestvenno – Politiceskoy Mıslı Narodov Dagestana v XIX Veke**, Nauka yayınları, Moskova, 1968, s. 17.

²⁷ A. N. Mazitova, **Kazanskiy Period Naucno – Pedagogiceskoy Deyatelnosti Prof. M. Kazım – Beka. Voprası İstoriografii Vseobşey İstorii**, Vıpusk IV, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1970, s. 97.

²⁸ A. N. Mazitova, **Kafedra Turetsko – Tatarskogo Yazıkı Kazanskogo Universiteta. Voprası İstoriografii Vseobşey İstorii**, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1964, s. 17.

²⁹ Z. Geyuşev, **Eticeskaya Mısl v Azerbaydjane**, Elm yayınları, Bakü, 1968, s. 242.

öneminin ilk olarak insanı bilinçli bir varlık gibi özgür düşünceye sahip olması gerektiğini vurgulamasında görmektedir. Yazara göre, Mirze Kazımbey, insan üzerindeki dogmatik baskıların kaldırılması ile hümanistliğin kökleşeceğine inanmaktadır.

Rusya’da şarkiyatçılık tarihinin önemli isimlerinden biri de A. N. Kononov’dur. Kononov kitabında Mirze Kazımbey’in bilimsel çalışmalarından faydalanmış ve onun şarkiyatçılık yazılarını övmüştür.³⁰ A.N. Kononov, Mirze Kazımbey’in Türkoloji alanındaki çalışmalarını temel alarak şöyle yazmıştır: “Mirze Kazımbey, sadece ilk defa olarak Rusça Türk dili gramerinin Tatarca (sibirce, orenburgca, kazanca ve azerbaycanca) ile karşılaştırmasını yapmamış, aynı zamanda yabancı Türkologların – Jober ve Devidsin – araştırmalarını düsturlaştırmıştır. Onun çalışmaları uzun yıllar hem Rus hem de Avrupa üniversiteleri için temel okuma kitapları olmuştur”.³¹

A. N. Kononov, aynı zamanda Mirze Kazımbey’in eski Türk halklarından olan Uygurların tarihinin öğrenilmesinde de yeri doldurulmaz hizmetleri olduğuna işaret etmiş ve Mirze Kazımbey’in bu alandaki araştırmaların da “öncüsü” olduğunu belirtmiştir.

Sovyet bilim insanlarından B. İ. Dansigin de Mirze Kazımbey araştırmalarına başvurmuş ve onun bilimsel çalışmalarının önemine değinmiştir. B. İ. Dansigin, 1973’de yayımladığı monografisinde şöyle yazmıştır: “... Mirze Kazımbey, Sadece Kazan’da değil, bütün Rusya’da Şarkiyatçılığın banisidir...”.³²

B. İ. Dansigin’in *Mirze Kazımbey araştırması*’nın önemi, onun bu konuda Sovyet bilim insanlarının tek yönlü çalışmalarını eleştirmesidir. A. Şofman’ın düşüncelerini keskin bir üslupla inkar etmiştir. Belirtelim ki, A. Şofman; Fren, Erdman ve Kazımbey gibi düşünürlerin Doğu halklarının dillerini bilseler de tarihleri hakkında pek fazla bilgi sahibi olmadığını ileri sürmüştür. B. İ. Dansigin, A. Şofman’ın bu iddiasını inkar ederek şöyle yazmıştır: “... Mirze Kazımbey’in Kırım ve Kafkasya halklarının tarihine ilişkin *Derbendname, Bab ve Babiler, Müridizm ve*

³⁰ N. A. Kononov, *İstoriya İzuceniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii*, Leningrad Üniversitesi Yayınları, Leningrad, 1982, s. 301.

³¹ A. e., s. 330.

³² B.İ. Dansigin, *Blijniy Vostok v Russkoy Nauke i Literature*, MDÜ Yayınları, Moskova, 1973, s. 110.

Şamil eserleri, hiç şüphesiz, onun tarih bilgisinin derinliğini kanıtlamaktadır. Bu aynı zamanda Mirze Kazımbey'in ilk Rus Şarkiyatçılarından biri olduğunu da göstermektedir".³³

B. İ. Dansigin'in görüşleri, Mirze Kazımbey'le aynı dönemlerde yaşamış K. Foyıt tarafından da doğrulanmaktadır. K. Foyıt, Mirze Kazımbey'in kendi çalışmalarını temel alan bir eğitim programı oluşturduğuna işaret etmiştir: "Mirze Kazımbey, *Gobusname*'nin farklı bölümlerini, Cengiz hanın tarihini, Ebdül-Gazi-Bahadır hanın eserlerini, Seyid Muhammed Rıza'nın *Yedi Gezegehin Tarihi*'ni, Rahib paşanın ve Remi Efendi'nin eserlerinin okunmasını tavsiye eder ve haftada altı saat Şark tarihi, edebiyatı üzerine yazılmış çalışmalardan Türkçe çeviriler yaparak onların öğrenilmesini önerirdi".³⁴

Bütün bunlar, Mirze Kazımbey'in dillerini bildiği halkların tarihini de derinden bildiğine işarettir. Azerbaycan tarihinin tartışmalı yönlerini konu alan kitabın yazarı V. F. Minorski de Mirze Kazımbey'in bu yönüne dikkat çekmektedir³⁵.

Mirze Kazımbey'in hayatı ve çalışmalarının bütün yönleriyle ele alındığı bir diğer çalışmanın yazarı Prof. Dr. A. G. Rzayev'dir.³⁶ A. G. Rzayev, çeşitli monografilerinde Mirze Kazımbey'in hayatı, pedagojik faaliyeti, farklı konularda yazdığı eserleri hakkında her kesin anlayabileceği yalın bir dille bilgiler vermiştir. Profesör, 16 yıllık çalışmaları sonucunda bilim ve okuyucu dünyasına sunulmayan yeni belgelere ulaşmış ve konuya yeni metotlarla yaklaşabilmiştir. Bu, Mirze Kazımbey konusuna ilişkin yeni belgelerin ortaya çıkmasına başlangıç oluşturmuştur. Bu dönemde Mirze Kazımbey'in çalışmalarına ilişkin ortaya çıkan belgeler şunlardır: Kazan Üniversitesi'nde çalıştığı yıllarda Akademik Dorn ve Fren'e İngiliz ve Alman dillerinde yazmış olduğu 67 mektup (Arhif AN SSSR, Leningradskoe Otdelenie/SSCB İlimler Akademisi Arşivi, Leningrad Bölmesi), M. F. Ahundov'un felsefi traktatı hakkında yazdığı bilimsel görüşleri (Rukopisnyy Fond AN Azerb. SSR, Arhif M. F. Ahundov/ Azerbaycan SSC İlimler Akademisinin

³³ A.e., s. 114.

³⁴ Uçme Zapiski Kazanskogo Universiteta, No.2, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1852, s. 12.

³⁵ F. V. Minorskiy, *İstoriya Şirvana I Derbenda X – XI Vekov*, Pravda Yayınları, Moskova, 1963, s. 21.

³⁶ K. A. Rzayev, *Mirze Kazım – Bek*, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1965, s. 10.

Elyazmalar Fonu, M. F. Ahundov Arşivi), Sadi'nin *Gülüstan* eserinin Rusça'ya tam çevirisi, A. S. Puşkin'in *Bağcasaray Fantanı*'nın Azericeye tamamlanmamış çevirisi, A. S. Griboyedov'un *Garalama Defteri*'nin bilimsel yorumu.³⁷ Ortaya çıkan bu yeni belge ve bilgiler, Mirze Kazımbey'in çalışma alanı genişliğinin ve verimliliğinin göstergesi olmuştur.

Belirtelim ki A. Rzayev'in 1965'de yayımlanan monografisi, yukarıda belirtilen yeni bulguları içeren önemli bir araştırmadır. Zira A. Rzayev, bu bulgularla beraber Mirze Kazımbey'in Kazan ve Petersburg Üniversitelerinde çalıştığı dönemlerde oluşan özel arşivlere de müracaat etmiştir. Mirze Kazımbey'in bilimsel görüşünün oluşmasına etkili olan iki temel unsura da işaret etmiştir: i) Şark dünyası ile antik dönem edebiyatı ve felsefesine hâkim olmak, ii) Modernleşme sürecindeki Rus kültürünün temsilcilerinden biri olmak.

A. Rzayev, bir diğer monografisinde XIX. Yüzyılın başlarında Rusya ve Azerbaycan'ın modernleşme sürecinden bahsederek önemli bir karşılaştırma yapmıştır.³⁸ Bu monografinin dördüncü bölümü tamamen Mirze Kazımbey'i konu almış ve onun hem Rusya'nın hem de Azerbaycan'ın bilim insanları ile olan ilişkilerine işaret edilmiştir.

A. Rzayev'in Mirze Kazımbey konusu ile ilişkisi onun bu konuda 1969'da yeni bir kitap yayınlamasına sebep olmuştur.³⁹ Bu çalışmada Mirze Kazımbey'in gençlik yıllarından, bilimsel – pedagojik çalışmalarından ve Rus Şarkiyatçılık okulunun gelişmesine katkısından söz edilmiştir.

A. Rzayev'in Mirze Kazımbey konusu ile ilgili yayımladığı bir başka kitabı 1981'de yayımlanmıştır.⁴⁰ bu kitabında, Mirze Kazımbey hakkında yazılan çalışmalar üzerinde durmuş ve bazı doğru olmayan tespitleri ortaya çıkarmıştır. A.Rzayev'in tespitlerinden biri *Kemalüddöyle Mektupları*'na Mirze Kazımbey'in cevabı meselesidir. Meselenin kaynağı, Mirze Kazımbey'in kendi notlarında *Kemalüddöyle Mektupları* kitabının başlıklarından birinin yanına “Berekallah

³⁷ K. A. Rzayev, Obşestvenno – Politiceskoe Vzglıyadı Mirzı Kazım – Beka, **Vestnik Leningradskogo Universiteta**, c. IV, No. 23, 1966, s. 155 – 159.

³⁸ K. A. Rzayev, **Peredovaya Politiceskaya Mısl Rossii I Azerbaydjana XIX v. I ih Vzaimosvyazi**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1967, s. 15.

³⁹ K. A. Rzayev, **Ocerki ob Ucenih I Mıslitelyah Azerbaydjana XIX v.**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1969.

⁴⁰ K. A. Rzayev, **Muhammed Ali Mirza Kazım – Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1981, s. 10.

Kemalüddövlə” ilavesini yapmasıdır Akademik Makolevski, bu ilaveni Mirze Kazımbey’in M. F. Ahundov’un görüşlerine ironik bir yaklaşım olarak kabul etmiştir. A. Rzayev ise Mirze Kazımbey’le M. F. Ahundov’un bilimsel ve felsefi açıdan aralarında görüş ayrılığı bulunmadığından hareketle Makolevski’yi tekzip etmiştir. Bununla birlikte, her iki düşünürün dine bakış açısının tamamen uymadığını da söylemek mümkündür. A. Rzayev, M. F. Ahundov’un İslam dinine ateizm ve maarifçilik penceresinden, Mirze Kazımbey’in ise sadece maarifçilik penceresinden baktığına işaret etmekle bu farkı belirtmiştir. M. F. Ahundov, bütün dinlere boş ve efsanevi özellikler taşıyan bir sistem olarak yaklaşırken Mirze Kazımbey, mümin bir Hristiyan olmuştur.⁴¹

A.Rzayev’in 1981 tarihli kitabında Mirze Kazımbey’in akademik kariyeri hakkında da bilgi bulunmaktadır. Bununla birlikte kitapta, *Bab ve Babiler* ve *Müridizm ve Şamil* eserleri hakkında yorumlar da verilmiştir.

Mirze Kazımbey hakkında en son bulguları da içeren esaslara göre 1989’da yayımlanmış çalışma da A. Rzayev’e aittir. Bu monografinin özelliği, yazarının belli olan bütün arşiv belgelerini kullanmakla beraber konuya bir sorunsallık çerçevesinde de yaklaşmasıdır⁴². Kitapta ayrıca, Mirze Kazımbey’in bilimsel çalışmalarının amaçsallığı da sorgulanmıştır. A.Rzayev, bütün bu özelliklere göre, Mirze Kazımbey konusunun en önemli araştırmacılarından biri olarak kabul edilmektedir. Nitekim, A. Rzayev, Mirze Kazımbey’in yaşadığı dönemde yayımlanmayan elyazmalarını da derleyerek *Mirze Kazımbey’in Seçilmiş Eserleri* başlığında okuyucuya sunmuştur.

Mirze Kazımbey’in Seçilmiş Eserleri’nin derlenmesinde Z. Bünyadov’un da emeği söz konusudur. Mirze Kazımbey’in doğum yıldönümünün 180. yılına armağan ettiği makalesinde Z. Bünyadov şöyle yazmıştır: “Mirze Kazımbey’in bilimsel çalışmaları, bugünden bakıldığında bile yenilikler içerir özelliktedirler. Mirze Kazımbey’in çalışmaları, birçok Şark ülkelerinin bağımsızlık mücadelesi için teorik altyapı oluşturmaktadır”.⁴³

Mirze Kazımbey’in bilimsel mirasına ilişkin birçok Azerbaycan filologu da müracaat etmiş ve onun dil bilgisi ile ilgili çalışmalarını analiz etmişlerdir. Bu

⁴¹A. e., s. 115.

⁴²K. A. Rzayev, **Muhammed Ali Mirza Kazım – Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1989, s. 63.

⁴³Z. Bünyadov, Büyük Alim, **Kommunist Gazetesi**, 24 Kasım 1982, s. 4.

bağlamda, ilk olarak B. Budagov ve E. E. Kerimov'un çalışmalarına değinmek gerek.⁴⁴ Bu filologlar, Mirze Kazımbey'in genel okuyucu tarafından pek bilinmeyen *Uygurlar Hakkında Araştırmalar* kitabı hakkında değerli bilgiler sunmuşlardır. Söz konusu filologlar, Mirze Kazımbey'e kadar Uygurlar hakkında yazılanların tartışmalı olduğunu göstermiş, önceki araştırmacılardan farklı olarak Mirze Kazımbey'in Uygurların etnik menşei ve etnik tarihi meselelerine daha derinden yaklaştığını, kendine özgü araştırma yöntemi esasında ortak terimler ortaya koyduğunu vurgulamışlardır.

Mirze Kazımbey'in bilimsel mirasına ilişkin merak, 1990'lı yıllarda daha da çoğaldı. Bu dönemde Azerbaycan – Kazak halkları edebi ilişkileri hakkında A. A. Hacıyev tarafından yayımlanan eserde Mirze Kazımbey'in Kazak düşünürleri ve bilim insanları ile olan ilişkilerine yer verilmiştir.⁴⁵ Eserde, XIX. Yüzyılın ortalarında Rusya'nın siyasi ve kültürel bakımdan gelişmesi çerçevesinde bu iki halkın birbiri ile olan ilişkilerinin arttığı ve bu sebeple kültürel bağlamda karşılıklı etkileşimin görüldüğü söylenmektedir. Eserde, Azerbaycan'da A. A. Bakıhanov, İ. Gutgaşenli, Mirze Kazımbey, M. F. Ahundov, H. Zerdabi, İ. S. Şahtatinski, S. A. Şirvani ve Kazakistan'da C. Velihanov, İ. Altınşarin, A. Kunanbayev gibi düşünür ve bilim insanlarının XIX. Yüzyılın ortalarında sadece kendi halklarının aydınlanmasına değil, halkların kültürel ilişkilerinin artmasına da hizmet ettiğine vurgu yapılmaktadır.⁴⁶

A. A. Hacıyev, bir diğer eserinde ise şöyle yazmıştır: “Azerbaycan, Kazak ve Özbek halklarının bilim insanları ve düşünürleri Rus aydınlaması ve modern düşüncesi etrafında bir araya gelmiş ve Rus kapitalist burjuva sistemine karşı ortak mücadele etmişler”.⁴⁷

Belirtelim ki, hem Azerbaycan'a hem de Kazakistan'a çağdaş düşünceler Rusya ve Avrupa ile yakından ilgilenen bilim insanları ve düşünürler tarafından getirilmiştir. A. A. Hacıyev, bu durumu şöyle ifade etmektedir: “... Rusçayı öğrenmekle Mirze Kazımbey, V. S. Velihanov, M. F. Ahundov, A. Kunanbayev, A.

⁴⁴B. Budagov, E. Kerimov, Mirze Kazımbeyin Uğurları Haggında, **Zaman Gezetesi**, 6 Ağustos 1994

⁴⁵A. A. Gadjeiev, **Azerbaydjansko – Kazakskie Literaturne Svyazi**, Işık Yayınları, Bakü, 1990, s. 163

⁴⁶A.e., s. 166.

⁴⁷A. A. Gadjeiev, **Realizm v Literaturah Sovetskogo Vostoka**, Işık Yayınları, Bakü, 1978, s. 67

A. Şirvani ve İ. Altınşarın çağdaş düşünce dünyası ile yakınlaşmak fırsatına kavuştular, Avrupa ve dünya edebiyatının başarıları ile tanışmakla milli sınırlamalardan ve dini kapalılıktan uzaklaştılar. Onlar, sadece sorular sormakla kalmayıp bu soruların cevabını bulmaya çalıştılar”.⁴⁸

Eserde aynı zamanda Mirze Kazımbey’in Kazan Üniversitesi’nde eğitim görmekte olan iki Kazak öğrencisine – Bikmayev ve Kurbanakova – sorumluluk içerisinde yaklaşması ve Kazak maarifçiliğinin geliştirilmesi yönünde telkinlerde bulunmasına da işaret edilmektedir. Bu, Mirze Kazımbey’in XIX. Yüzyılın Kazak sosyal, edebi hayatı ile sık bir şekilde bağlı olduğunu ve Kazakistan’da eğitimin gelişmesine katkıda bulunduğuna delildir.

Mirze Kazımbey’in dünyada özellikle tarih biliminin gelişmesine yaptığı hizmetleri hakkında *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*’nde⁴⁹, *Pedagoji Ansiklopedisi*’nde⁵⁰, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*’nde⁵¹, *Antologiya Pedagogiceskoy Mıslı Azerbaydjanskoy SSR/Azerbaycan SSC Pedagogjik Düşüncesinin Antolojisi*’nde⁵², Z. Bünyadaov ve Y. Yusufov’un başkanlığında hazırlanan *Azerbaycan Tarihi*’nde⁵³, S. Aliyarlı’nın başkanlığında hazırlanan *Azerbaycan Tarihi*’nde⁵⁴, *Voprosı İstoriografii Vseobşey İstorii/Genel Tarih Biliminin Sorunları*⁵⁵, *Ocerki po İstorii Leningradskogo Universiteta/Leningrad Üniversitesi’nin Tarihi*’nde⁵⁶ ve *Ocerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya/Rus Şarkiyatçılığının Tarihi*’nde⁵⁷ ve *Azerbaydjanskaya İstiotiografya XIX – XX veka*’da⁵⁸ da bilgi verilmektedir. Bu eserlerde, Mirze

⁴⁸ Gadjeiev, *Azerbaydjansko – Kazakskie Literaturne Svyazi*, s. 166.

⁴⁹ *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*. III., c. 11, Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova, 1967.

⁵⁰ *Pedagogiceskaya Entsiklopediya*, c. 2, Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova, 1965.

⁵¹ *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, Azerbaydjanskaya Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Bakü, 1981.

⁵² *Antologiya Pedagogiceskoy Mıslı Azerbaydjanskoy SSR*, Smısl Yayınları, Moskova, 1989, s. 209.

⁵³ Z. Bünyadov ve Y. Yusifov (der.), *Azerbaycan Tarihi*, Azereşr Yayınları, Bakü, 1994, s. 591.

⁵⁴ S. Aliyarlı (der.), *Azerbaycan Tarihi*, Azereşr Yayınları, Bakü, 1996, s. 748.

⁵⁵ *Voprosı İstoriografii Vseobşey İstorii*, Vıp. I, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1964.

⁵⁶ *Ocerki po İstorii Leningradskogo Universiteta*, c. I – II, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1968.

⁵⁷ *Ocerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya*, Sb, I., Moskova, 1953, Sb. II. Moskova, 1956, Sb. VI Moskova, Nauka Yayınları, 1963.

⁵⁸ S. A. Sumbatzade, *Azerbaydjanskaya İstoriografiya XIX – XX vv.*, Maarif Yayınları, Bakü, 1987.

Kazımbey'in pedagog, diplomat ve şarkiyatçıların yetiştirilmesinde rolü değerlendirilmiştir.

1.2. Mirze Kazımbey'in Hayatı ve Çalışmaları Hakkında Avrupalı Araştırmacıların Eserleri

Mirze Kazımbey konusu sadece, Rusya ve Azerbaycan'da ele alınan bir konu değildir. Bu konu birçok Avrupalı araştırmacının da dikkatini çekmiştir. Mirze Kazımbey'in ilk Rusça yayımlanan eseri kısa bir süre sonra Batı Avrupa'nın Şarkiyatçılıkla ilgili bilimsel dergilerinde tartışılmaya başlamıştır. Zamanla Mirze Kazımbey'in eserleri, İngiltere, Fransa ve Almanya'nın süreli yayınlarında bölüm bölüm yayınlanmıştır. Bu yayınlar, Mirze Kazımbey'i Batı Avrupa'da Şarkiyatçılığın önemli isimlerinden birine çevirmiştir. Bununla birlikte, Mirze Kazımbey ismi Batı Ansiklopedilerinde yerini almaya başlamıştır.

Mirze Kazımbey'in 1829'da ilk çalışmalarından biri İngiltere'nin *Aziatik* dergisinde yayımlanmıştır. Dergide yayımlanan yazı, Mirze Kazımbey'in *Yedi Gezegenin Tarihi* çalışmasının bir bölümü idi. Kısa bir süre sonra, 1833'de, Mirze Kazımbey'in bir diğer çalışması Kraliyet Asya Cemiyeti tarafından yayımlanmış ve bu çalışmaya göre Mirze Kazımbey'e teşekkür mektubu gönderilmiştir.⁵⁹

Aynı çalışma, 1833'de, Paris'deki *Aziatik* dergisinde de yayımlanmıştır. Kısa bir süre sonra, Garsen de Tassi'nin *Kuran'ın Açık Olmayan Başlıklarına Mirze Kazımbey'in Açıklamaları* başlıklı makalesi yayımlanmıştır. Bu makalede, Mirze Kazımbey'in Kuran'ın temellerine ilişkin felsefi görüşleri, Hz. Muhammed'in ölümünden şialığın yayılmasına kadarki dönemin siyasi ve toplumsal tarihine olan bakış açısına değinilmiştir. Garsen de Tassi, bu makalede, Mirze Kazımbey'e yapmış olduğu açıklamalardan dolayı şu ifadelerle teşekkürünü bildirmiştir: "...Mirze Kazımbey'e Kuran'ın kendine özgü orfografik işaret ve diakritik işaretlerini (harflerin seslerini değiştirmek için onların üstünde ve altında koyulan işaret) açıklamasıdır....".⁶⁰

⁵⁹ K. A. Rzayev, **Muhammed A. Mirza Kazım – Bek**, s. 101.

⁶⁰ Observations sur. Lr. Chapitre inconnu de Coran, **Journal Asiatique**, December, 1850, s. 373 -429, akt. Gasimova S., **Mirza Kazım-Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1994, s. 10

1846'da Kazan'da Mirze Kazımbey'in temel eserlerinden biri olan *Türk – Tatar Dillerinin Genel Grameri* başlıklı eserinin yayımlanması, Batı Avrupa'da da büyük yankıya sebep olmuştur. Bu eser, Avrupa'da Türk dillerinin öğrenilmesi için temel kaynaklardan birine çevrilmiştir. Alman şarkiyatçı Cenker, bu eseri hem Almancaya hem de Fransızcaya çevrilmiştir.

1850'de Paris'teki *Aziatik* dergisinde Mirze Kazımbey'in *Mühteser-ül-vikkayet* ve *O Dvijenie i Progresse Musul'manskoy Yurispridentsii u Ortodoksal'nih Sekt* başlıklı makaleleri yayımlanmıştır. Derginin 1853 Haziran tarihli sayısında ise Garsen de Tassi'nin *M. A. Hodzko'nun Fars Gramerine İlişkin Mektubu* yayımlanmıştır. Yazar, bu makalede Mirze Kazımbey'in Fars dili gramerinin araştırılmasına olan katkılarına da değinmiştir.

Mirze Kazımbey'in, *Aziatik* dergisinin 1855 tarihli sayılarından birinde *Birkaç Şark Kitabı*, 1856 tarihli sayılarından birinde *Derbendname* eserinin bir parçası ve 1858 tarihli sayılarından birinde ise *Günümüz Hindistan'ında Maarifin Başlanması* adlı makaleleri yayımlanmıştır.

Mirze Kazımbey'in *Bab ve Babiler* isimli eseri de parça parça *Aziatik* dergisinin çeşitli sayılarında yayımlanmıştır. *Bab ve Babiler* eserinin Fransızca yayımlanması sonrasında sırasıyla *Derbendname*, *Mürüdzim* ve *Şamil* ve *Türk – Tatar Dillerinin Genel Grameri* eserleri de Batı dillerine çevrilmiştir. Bu çeviriler sayesinde Mirze Kazımbey Batı Avrupa'da tanınmaya başlamıştır.⁶¹

1836'dan başlayarak İngiliz basını ve bilim çevrelerinde de Mirze Kazımbey'in çalışmalarına yer verilmiştir. 1841'de yayımlanan İngiliz bilim insanı ve seyyahı E. Turnarelli'nin *Kazan ve Kazanlılar* başlıklı kitabında, Batı'da çok tanınan Mirze Kazımbey'in de Kazan'da yaşadığına ve onun çok iyi düzeyde İngilizce bildiğine yer verilmiştir.⁶²

Mirze Kazımbey konusuna merak salan düşünürlerden biri de Alman A. Humboldt'tur. A. Humboldt, kitaplarında sık sık Mirze Kazımbey'den atıf yapmakla beraber kitabı *Orta Asya*'ya Mirze Kazımbey'in *Alagöl* başlıklı makalesini de

⁶¹ Recueil de memoires d'exataits et de notices relatifs a l'histoire a la philosophie, aux langus et la literature des popules orientaux, **Journal Asiatique**, Febrier – Mars, ser. 5, c. 15, s. 15., akt.

Gasimova S.B., **Mirza Kazım-Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1994, s. 11

⁶² E. Turnirelli, **Kazan et ses habitants**, Spec.lit., 1841., akt. Gasimova S.B., **Mirza Kazım-Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1981, s. 11

almıştır. A. Humboldt da bir Şarkiyatçı olmasına rağmen Mirze Kazımbey'in Batı dillerini çok derinden bildiğine işaret etmiştir.⁶³

Fin bilim insanı Kastren, Mirze Kazımbey'in Kazan Üniversitesi'ndeki bilimsel ve pedagojik çalışmaları göz önünde bulundurarak şöyle yazmıştır: "...Şark Edebiyatı'nın Kazan Üniversitesi gibi derinden öğrenilmesine dünyanın başka hiçbir üniversitesinde rastlanmaz. Şark dillerinin felsefi, sosyolojik ve kültürel boyutları ile birlikte öğrenilmesi, bu alanın dünyada eşdeğeri bulunmayan Ebdülsettar Kazımbey ve Mirze Kazımbey gibi bilim insanları sayesinde. Ben bu sebeple Şark'a ait bilimsel sorunların buradaki çalışmalar sonrasında çözüm bulacağına inanmaktayım".⁶⁴

"Alman Şarkiyatçılar Cemiyeti"nin 1854'de yayımlanan kitabında Mirze Kazımbey hakkında özel bölüm oluşturulmuş ve onun hayatı, Şarkiyatçılıkla ilgili eserleri analiz edilmiştir.

1868'de Paris'de Fransız şarkiyatçısı Gustav Dyuga'nın editörlüğü ile *Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi* başlıklı kitap yayımlanmıştır. Bu kitapta Mirze Kazımbey hakkında yazılan bir makale de yer almıştır. Makalenin yazarı Noel de Berje, Mirze Kazımbey'in bilimsel araştırmalarına özel ilgiyle yaklaşmış, onun Fars, Türk ve Arap dili ve edebiyatına çok ileri düzeyde hâkim olduğunu belirtmiştir.

Noel de Berje'in 1910'da yayımlanan *Rusya'da Şark Dillerinin Öğrenilmesi* eserinde de Mirze Kazımbey'in Rusya'da Şark dillerinin büyük rolü olduğunu yazmıştır: "... Mirze Kazımbey'in başkanlığını yaptığı kürsüde yer alan bilim insanları Şarkiyatçılığın gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır...".⁶⁵

Mirze Kazımbey'in bilimsel çalışmaları hakkında Polonya Şarkiyatçıları da görüş bildirmişlerdir. 1903'de yayımlanan Polonya Ansiklopedisi'nde Mirze Kazımbey'in bilimsel çalışmaları şu cümlelerle anlatılmıştır: "... Mirze Kazımbey, Kazan Üniversitesi'nde bulunduğu 25 yıllık bir süre içerisinde çalışmalarıyla dünya

⁶³ A. de Humboldt, *Asie Centrale*, Paris, 1843, s. 217, akt. Gasımova S.B., **Mirza Kazım-Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1994, s. 12

⁶⁴ Kastren, *Nordische Reisen und Forschungen*, Spec.lit., 1856, s. 21, akt. Gasımova S., **Mirza Kazım-Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1994, s. 12

⁶⁵ Noel de Berje, *Enseignement des Langues Orientales en Russie, Revue de Monde Musselman*, No. 3, 1910, akt. Kuznetsov, *İzuçeniye Vostoçnih yazıkov v Rossii*, MDÜ Yayınları, Moskova, 1935, s. 360.

şöhretine kavuşmuş ve onun eserleri Şark medeniyeti ve tarihini ışıklandırmıştır...”⁶⁶

Mirze Kazımbey’in bilimsel çalışmaları yakın dönemde de yabancı ülkelerin süreli yayınlarında tartışılmaya devam etmiştir. Onun filoloji üzerine yaptığı araştırmalara ilişkin makaleler Almanya Federatif Cumhuriyeti’nin bilimsel dergilerinde yayımlanmıştır. 1974’de Polonya’da araştırmacı A. Dublinski tarafından yayımlanan makalede Mirze Kazımbey’in Rusya ve dünyada şarkiyatçılığın gelişmesine olan katkısından bahsedilmiş, onun sadece bir pedagog gibi değil, büyük bilimsel eserlerin yazarı gibi de hatırlandığını belirtmiştir. A.Dublinski, Mirze Kazımbey’in gramer ve Kırım halklarının tarihi hakkında yazdığı eserleri başyapıt olarak tanımlamıştır.⁶⁷

Mirze Kazımbey’in bilimsel çalışmaları, onun dünya Şarkiyatçılığı biliminin gelişmesine yaptığı katkılar Türk ve İran araştırmacılarının dikkatinden de kaçmamıştır. Onlar, Mirze Kazımbey’i “Rus Şarkiyatçılığının öncüsü” olarak tanımlamışlardır. Ne var ki, Türk ve İran araştırmacıları, Mirze Kazımbey’in bir Azerbaycanlı olduğu gerçeğini gözden kaçırmışlardır.

Yukarıda belirtilenlerden de anlaşıldığı gibi Mirze Kazımbey konusu üzerine bütün dünyada araştırmalar yapılmış, onun bilimsel çalışmaları yüksek değerlendirilmiştir.

⁶⁶ **Wielka Encyklopediya Rownechka İlustrowana**, Warshawa, c. V., 1903, s.5, akt.y. Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya. III., c. 11, Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova, 1967, s. 322

⁶⁷ Z. A. Dublinski, Dzeiyn Waschaodmoznawshwa Rosyyiskugo, **Przeglad Orientalist Yazny**, No. 4, 1971, s. 294-295, akt. Gasımova S., **Mirza Kazım-Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1994, s. 13

2. Mirze Kazımbey'in Dünya Görüşünün Oluşumu

Azerbaycan'lı şarkiyatçı – tarihçi Muhammed Ali Hacı Kasım oğlu Mirze Kazımbey ilginç bir yaşam öyküsüne sahiptir. Onun yaşadığı yıllarda, hem Rusya'da ve onun en kenar bölgelerinde hem de bütün Avrupa'da hareketli ve çok yönlü ekonomik ve sosyo – politik olaylar cereyan etmekte idi.

Azerbaycan'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi ve Azerbaycan topraklarının Rusya ile İran arasında paylaşılması, Dağıstan'da ortaya çıkan feodal çekişmeler, Rusya'da burjuva karakterli devrimcilerin katledilmesi, Şamil'in önderliğinde dağlıların karşı koyması, 40'lı yıllarda Avrupa'da yaşanan devrimler, İran'da başlamakta olan Babiler hareketi, 1861'de Rusya'da serfliğin kaldırılması ve 60'lı yıllarda Rusya'yı kısıkaçı altına alan olaylar Mirze Kazımbey'in dünya görüşünün oluşmasına etki eden unsurlardan bazılarıdır. Böyle bir atmosferde yaşayan Mirze Kazımbey, tarihi süreci, sosyal ve siyasal dönüşümü dikkatle izlemiş ve olaylara yönelik görüşünü çeşitli vasıtalar ile ortaya koymuştur. Bütün bunlar onun bir tarihçi gibi şekillenmesine etki etmiştir. Mirze Kazımbey'in tarihsel görüşlerinin ve bilimsel bakış açısının nasıl bir atmosferde ve nasıl oluştuğunu belirtmek için onun yaşadığı döneme kısa da olsa değinmek gerekir.

Muhammed Ali Hacı Kasım oğlu Mirze Kazımbey, 22 Haziran 1802'de Gilan ostanlığının (vilayetinin) merkezi Reşt şehrinde doğmuştur. Babası Hacı Kasım soylu bir ailedendir. Hacı Kasım Medine'de eğitim görmüş, bir dönem İran'da ve daha sonra Arabistan'da yaşamıştır.¹ Altı sene Medine'de İslam kaynakları, İslam felsefesi ve ilahiyat üzerine dersler almış, Arabistan'ın çeşitli şehirlerini dolaşmış ve bir süre Mekke'de bulunmuştur. Hacı Kasım, 1800'de İslam bilginlerine atfen kullanılan mücdehidlik rütbesine yükseltilmiş ve 1801'de vatanına dönerek Reşt valisi Mir Bağır Hanın kızı Şerefnise ile evlenmiştir (Bazı kaynaklarda Şerefnise'nin Gilanlı bir tüccar kızı olduğu belirtilmektedir). Mirze Kazımbey, bu evlilikten doğmuştur. Hacı Kasım 1807'de, ailesini kayın biraderi Mirze Abdültalib'in himayesinde bırakarak Derbent'e geri dönmüş ve hem soylu bir ailenin üyesi olma

¹ A. Baymurzaev, *Osnovnie Napravleniya Obşestvenno – Politiceskoy i Filosofskoy Mıslıy Narodov Dagestana vo Vtoroy Polovine XIX Veka*, Poligrafiya Yayınları, Mahackala, 1965, s. 25.

hem de iyi dini eğitim görmüş bir din bilgini olma sebebiyle Derbent'in Şeyhülislamı görevine atanmıştır. Tekrar belirtelim ki, Hacı Kasım, soylu bir ailenin dört erkek evladından sonuncusudur. Bu aile, Nadir Şah'ın Kuzey Azerbaycan'a yaptığı seferlerden kaçıp Dağıstan'a yerleşmişti. Mirze Kazımbey bu konuda şöyle yazmıştır: "...bu aşiretin beyleri Derbent Hanı'nın sarayında önemli nüfuza sahip olmuştur. Hacı Kasım'ın babası Muhammed Bey, babasının ölümünden sonra ağabeyleri İbrahim Bey, Muhammed Cafer Bey ve İsmail bey gibi önce Derbent Hanı'nın daha sonra ise son Şirvan Hanı Feteli Han'ın vezirliğini yapmıştır. Bu dönemlerde, Azerbaycan'da hanlıklar ve beylikler arası savaşlarda Hacı Muhammed Cafer Bey, İsmail Bey ve İbrahim Bey ölmüş, sadece sağ kalan Hacı Kasım Bey önce İran'a daha sonra ise Arabistan'a gitmiştir".²

Hacı Kasım, oğlunun iyi bir eğitim almasını ve ileride iyi bir bilim insanı olmasına çalışmıştır. Muhammed Ali'nin (Mirze Kazımbey) ilk öğretmeni onun babası olmuştur. Yaşının ilerlemesi ile Muhammed Ali, eğitimini medresede sürdürmüştür. Medresede, Fars ve Arap dillerini öğrenmiş, 15 yaşında iken bu dillerin tarihi ve grameri hakkında çok üst düzey bilgiye ulaşmıştır. Muhammed Ali'nin eğitimini, bir dönem babası tarafından Derbent'e davet edilen hem din hem de sosyal ve beşeri bilimler uzmanı Ebdül Aziz Hiçgençidin üstlenmiştir. Muhammed Ali bu bilim insanından yaklaşık 3 sene boyunca mantık, retorik ve skolastik dersleri almıştır.³

1819'dan itibaren Muhammed Ali, yine babası tarafından Derbent'e davet edilen bütün İslam dünyasında saygı duyulan bir bilim insanı olan Şeyh Muhammed Behreyni'nin derslerine katılmıştır. Çocukluğundan beri almakta olduğu eğitimin niteliği, Muhammed Ali'nin daha çok bir İslam alimi olmasına odaklanmıştır. Zira bu eğitim sonucunda Muhammed Ali iyi bir hafız olmakla beraber, İslam kaynaklarının usta bir yorumcusuna da çevrilmiştir.⁴

Erken yaşlardan itibaren Muhammed Ali Şark dünyasının klasiklerini okumaya başlamıştır. 15 yaşına girmeden Firdevsi'nin "Şahnamesi"ni, Sadi'nin *Gülüstan*'ını, Efzeleddin Hakani'nin *Medain Harabeleri*'ni Muhammed Fuzuli'nin

² **Архив Внешней Политики России (АВРР)**, ф. Главный Архив и ф. 6, разр. III, карт. 18, ed.xr. s. 25., 1960

³ O. A. Baratsinskaya, **Александр Касимович Казем-Бек: К Его Биографии**, s. 219

⁴ A.e., s.220

Leyla ile Mecnun'unu ezberlemiştir. Üstün kavrama, anlama ve hafıza yeteneklerine sahip Mirze Kazımbey, ilk eserini 1819'da 17 yaşında iken yazmıştır. Arapça yazılmış bu eser, "Arap Dili Grameri Üzerine Deneme" başlığını taşımaktadır. Mirze Kazımbey'in ikinci eseri olan "Muemmma ve Lügaz" ise hem Arap hem de Fars dillerinde yazılmıştır. Bu eserleri Arapça yazılan "İslam Hakkında Gerçekler ve Hristiyan ve Yahudilerin Yanılgıları Üzerine" ile "Muhammed'in Peygamberlik Kişiliği" takip etmiştir.⁵

Bununla birlikte 1820'de yaşanan bir olay, Mirze Kazımbey'in geleceğinin farklı yönde şekillenmesine sebep olmuştur. Bütün hayatını Çarlık Rusya'sına hizmet ederek geçiren Hacım Kasım, 15 yakın arkadaşı ile birlikte bütün mülkiyetinin de müsadire edilmesiyle "İran lehine Çarlık Rusyasına ihanetle suçlanarak" Astrahan'a sürülmüştür.⁶

Mirze Kazımbey, 1821'de babasının sürgününü takiben Astrahan'a yerleşmiştir. Burada İsviçre misyonerleri Glen ve Mikferson'la tanışarak Avrupa medeniyeti hakkında bilgi edinmeye merak salmıştır. Glen ve Mikferson'un etkisinde kalan Mirze Kazımbey, 11 Temmuz 1823'te Hristiyan dinini kabul etmiş ve adını da Aleksandr Kasımoviç olarak değiştirmiştir. Avrupa medeniyeti ile ilgilenmeye başlayan Mirze Kazımbey, kısa sürede Fransız, İngiliz, Rus dillerini öğrenmiştir.⁷

Mirze Kazımbey'in Hristiyanlığı kabul etmesi, çeşitli şekillerde açıklanmaktadır. Mirze Kazımbey'in Hristiyanlığı kabul etmesinde İsviçreli misyonerlerin etkili olduğunu ve onların Mirze Kazımbey'in içinde bulunduğu durumdan faydalandıklarını düşünmek mümkündür. Mirze Kazımbey'in kendi elyazmalarından da babasının sürgüne gönderilmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Mirze Kazımbey, babasının sürgüne gönderilmesinin sebebinin İslam dinine olan bağlılığı olduğunu kabul etmiştir. Din değiştirmeden önce babası ile yaptığı görüşmede Müslümanların ikiyüzlü olduğunu ifade etmiştir. Mirze Kazımbey, babasına, Lütereli Bey'in gerçek olmamasına rağmen "Kuran'a el basarak" onu suçladığını hatırlatmıştır. Mirze Kazımbey, 1842'de yazdığı mektubunda şöyle

⁵ A.e., s. 221

⁶ A.e., s.223

⁷ A.e., s. 224.

yazmıştır: “.. ben Muhammedin dünyasından el çektim. Bu felsefe ile beslenen dünya bana yabancıdır”.⁸

Bir diğer mektubunda ise Mirze Kazımbey şu ifadeleri kullanmıştır: “Gizli merakım zamanla benim karşıma şu ana kadar bilmediğim bilgiler çıkardı. Bir taraftan merakım artmaktayken diğer taraftan teessüf ve pişmanlığım çoğaldı. Sonunda iç hesaplaşmalarım beni yorgun bıraktı. Zor arayışların sonucunda yüreğimdeki İslam’ın ilahiliği düşüncesini ret ettim ve tamamen eli boş ve ümitsiz kaldım. İncil’in beni çeken gücüne karşı koyamadım”.⁹

Mirze Kazımbey’in Hristiyanlığı kabul etme sebeplerinden biri de, içinde bulunduğu ortamın etkisinde kalmasıdır. Onu çevreleyen sosyal ve siyasal ortam, Kazımbey’in bilim hatırına, Şark bilim ve medeniyetini dünya bilimine tanıtmak namına Hristiyanlığı kabul etmesini göstermektedir. Astrahan’da bulunduğu yıllarda, Mirze Kazımbey hem Rus hem de İran yönetimini rahatsız etmişti. Astrahan yerel yönetimi, Kazımbey’in misyonerlerle yaklaşmasından rahatsız olmuş ve onun İngiltere’ye gidebileceğini düşünmüştür.

İran’da da İslam bilginleri, Kazımbey’in kişiliğini Rus hükümeti gözünde alçaltmaya çalışmışlardır. Şöyle ki, İran yönetimi ajanı olan Mirze Saleh, İngiltere’den dönüşünde General Yermolov’a genç Mirze Kazımbey’in tehlikeli biri olduğunu belirterek ondan uzaklaşma tavsiyesinde bulunmuştur.

Görüldüğü gibi, Mirze Kazımbey’in Hristiyanlığı kabul etmesi birçok ülkede yankı bulmuştur. Yönetim, onun yurt dışına gideceğinden çekinmiştir. Bu sebepten dolayı bu dönemde Mirze Kazımbey yurt dışına gidememiştir.

Mirze Kazımbey’in İslam dininden “el çekmesi” ani bir karar şeklinde vuku bulmamıştır. Uzun bir dönem, gerçeğin sorgulayıcısı olmuştur. Mirze Kazımbey, anılarında şöyle belirtmektedir: “Ben Hristiyanlığın kutsal metinlerini her hangi bir Hristiyan veya Müslüman gibi değil, gerçeğin sorgulayıcısı olarak okudum”¹⁰.

Hristiyanlığın etkisinde kalan Mirze Kazımbey, *Hristiyanlığın Gerçekliği Hakkında Risale* kitabını yazmış ve Astarhan’da iken bu kitabı, Arap, Fars ve Türk

⁸ Aziatskiy Muzey Leningradskogo Otdeleniya İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, Moskova, 1972, f. 778, op. 2, No. 130, l. 34.

⁹ O. A. Baratsinskaya, Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek: K Ego Biografii, s.225.

¹⁰ A. M. Abdullayev, *İz İstorii Filosofskoy I Obşestvenno – Politiceskoy Mıslı Narodov Dagestana v XIX Veke*, Nauka yayınları, Moskova, s. 148.

dillerine çevirmiştir. Tebrizli bir İslam bilgini olan Hacı Rıza'nın bu risaleye itirazı İslam âleminde büyük yankıya yol açmıştır. Bunun üzerine 1824'de Kazımbey, Hacı Rıza'nın itirazını yalanlayan bir makale yayımlamıştır¹¹.

Rusya'nın Kafkasya İşleri İdaresi'nin temsilcisi General Yermolov, Mirze Kazımbey'in 1824'de yazdığı mektubuna cevap olarak onun 25 Ağustos 1825'de Omsk Asya mektebinde öğretmen atanmasına yardımcı olmuştur¹². Bu durum, Mirze Kazımbey'in İngiltere'ye gitmesini isteyen misyonerleri üzmüştür. Mirze Kazımbey, Omsk Asya mektebinde yaklaşık bir yıl öğretmenlik yapmıştır. Onun Sibiryaya yolculuklarının birinde hastalanması ve Kazan Üniversitesi rektörünün eşi A. A. Fuks'la karşılaşması, hayatındaki dönüm noktalarından biri olmuştur. Genç Kazımbey'in çok bilgili bir Şark uzmanı olduğunun farkına varan A. A. Fuks, onun Kazan Üniversitesi'nde çalışmasını rica etmiş ve 31 Ekim 1826'dan itibaren Mirze Kazımbey, bu üniversitede çalışmaya başlamıştır¹³.

Belirtelim ki bu dönemde, Rusya'ya Şark'ı, Şark halklarını, medeniyetini, dillerini, dinini ve edebiyatını bilen uzmanlar gerekmekte idi. Bu topraklarını Şark'a doğru genişleten Rusya için çok fazla önem arz etmekteydi. Rusya ile kıyasta Şark'ta hüküm süren bir başka devlet olan İngiltere, Şark dillerini öğreten üniversiteler kurmuş, müzeler ve kütüphaneler oluşturmuş ve Şark'ın en önemli elyazmalarını, kitaplarını bu müze ve kütüphanelerde bir araya getirmişti. İngiltere gibi Rusya'nın da amacı, Şark'ın dilini, dinini, medeniyetini, sosyolojik özelliklerini yakından öğrenmek ve Şark'ta yaşayan halkları da kolay yönetme yollarını bulmaktır.

Mirze Kazımbey'in Kazan'da akademik kariyerine başlaması onun parlak zekâsının keşfedilmesine imkân sağlamıştır. Bu Mirze Kazımbey için yeni bir başlangıçtı. Bu dönem, onun için fazla sorumluluk üstlenmesi bakımından çetin geçmiştir. Daha Rusya'da temelleri olmayan bir bilim inşa etme sorunu ile karşı karşıya kalmıştır; Mirze Kazımbey, eğitim programı oluşturmalı, ders kitapları yazmalı idi.

Kazan, Mirze Kazımbey için verimli bir durak olmuştur. Daha önce yazmış olduğu kitaplar Kazan'da herkes tarafından bilinmeye başlamıştır. Burada, bu

¹¹ Kazım – Bek M., **Risale Traktat ob İstine Hristianskoy Religii**, y.y., Astrahan, 1852.

¹² **Akti Sobranie Kafkazskoy Arheograficeskoy Komissiey**, c. VI, C. 1, Tiflis, 1874, s. 476.

¹³ Leningradskoe Otdelenie Instituta Vostokovedeniya AN SSSR, f. 152, **Delo İstoriy Fiologiceskogo Fakulteta**, No. 48, 1828, l. 30.

kitaplar, hem Rusyalı hem de Avrupalı bilim insanları tarafından da okunmaya başlamıştır.

Bu bakımdan 1822 – 1826 yılları, Mirze Kazımbey için de verimli olmuştur. G. Boldıreyev tarafından toplanmış Fars hrestomatiyasını okumuş, bazı eski elyazmaları toplamıştır. Bu yıllarda, Mirze Kazımbey, *Tezkiretüş – Şüarası*’nı çevirmiş, Kuran’ın çevirisi ile ilgilenmiş, İbn – Hallika’nın *Vefayat el-a’yan ve enba ebna ez-zaman* eserini Rusçaya, Karamzin’in *Tarih* kitabını ise Rusçadan Farsçaya çevirmiştir.

1827’de Kazan Üniversitesi’nde yaşanan değişimler, Mirze Kazımbey açısından olumlu sonuç doğurmuştur.

Mirze Kazımbey, Astrahan’da bulunduğu yıllarda Kırım Hanlarının tarihi üzerine yazdığı *Es’Sebbüs-Seyyar* veya *Yedi Gezegen* eserini tamamlayarak 1832’de yayımlamıştır. Bu eser hakkında ikinci bölümde daha geniş bilgi verilecektir.

Mirze Kazımbey, Kazan’da bulunduğu yıllarda önemli çalışmalarda bulunmuş ve Şarkiyatçılığın farklı sorunlarının araştırılmasına devam etmiştir. Kazan Üniversitesi’nde Mirze Kazımbey nüfuzlu bir bilim insanı gibi tanınmaya başladığından akademik heyet, özellikle bilimsel meselelerin çözümünde ona danışma gereği duymuşlardır. 1834’de Kazan Üniversitesi Şarkiyatçılık bölümünün genç akademisyenlerinden biri olan M. Nikolski Kazan eğitim şubesinde *Behrul-ekra* adlı gazetenin yayına başlaması için Mirze Kazımbey’in düşüncelerine başvurmuştur. Mirze Kazımbey, gazetenin yazar kadrosuna bilgili akademisyenlerin katılmasına özen göstermiş ve gazetenin Tatarca yayımlanmasını önermiştir¹⁴.

Görüldüğü gibi, Mirze Kazımbey, toplumun eğitimine büyük özen göstermiştir. Bütün hayatını bilime adanmış biri olarak Mirze Kazımbey, şark’ın, şark halklarının ve bu bağlamda Azerbaycan toplumunun dünyada doğru tanınması için çaba harcamıştır. Mirze Kazımbey’in bu çabasını babası ile yaptığı mektuplaşmadan da okumak mümkündür: “..Ben dünyaya Nizami’ni, Hakani’ni, Fuzuli’yi tanıtmak, dilimizin gramerini ve Derbent’in tarihini kaleme almak istiyorum. Amacım, çalışmalarımı vatanıma hizmet etmektir”.¹⁵

¹⁴ **Ленинградское Отделение Института Востоковедения АН СССР**, No 49, 1829, l. 8.

¹⁵ Y. Aliev, **Professor A. M. Kazım – Bek**, Elm yayınları, Bakü, 1940, s. 14.

Mirze Kazımbey, Kazan’da bulunduğu yıllarda Rusya’da bilimsel pedagojik ilkelere göre yazılmış ilk derslik kitabını – *Türk –Tatar Dilinin Grameri*” yayımlamıştır. Kısa süre içinde bu kitap alanının en ciddi, en temel bilimsel çalışmasına çevrilmiştir. Kitap kısa süre sonra Rusya Bilimler Akademisi tarafından Demidov ödülü ile ödüllendirilmiştir. Kitabın 1846’da yayımlanan ikinci baskısı, Alman Şarkiyatçısı Cenger Leypsig tarafından Almancaya çevrilmiştir.

Mirze Kazımbey’in *Türk – Tatar Dilinin Grameri*, kısa bir sürede Avrupa’da da temel kaynaklardan birine çevrilmiştir. Kitap, uzun yıllar Rusya’da olduğu gibi Avrupa’da da temel ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁶

Türk – Tatar Dilinin Grameri eserini tamamladıktan sonra Mirze Kazımbey *Türk – Tatar Dillerinin Müntehabatı* isimli çalışma üzerinde durmuştur. 1841’de yayın aşamasına gelen bu çalışma yayımlanmaya fırsat bulmadan üniversitede yaşanan bir yangında yanmıştır. Akademik H. Fren ve O. İ. Senkovski, Mirze Kazımbey’in Türk dil bilgisi üzerine yaptığı çalışmaların onu alanının uzmanı yaptığına işaret etmektedirler.¹⁷

Mirze Kazımbey’in evlilik hayatı da bu döneme rastlamaktadır. Bu konuda pek detaylı bilgi olmasa da onun 1842’de Kazan’da ünlü ailelerden biri olan Kostlivcev soyadlı bir şahsın kızıyla evlendiği bilinmektedir. Ulaşabildiğimiz kaynaklar, Mirze Kazımbey’in mutlu bir evlilik hayatına sahip olduğunu göstermektedir.¹⁸

1840’lı yıllar Mirze Kazımbey’in bilimsel faaliyetinin en verimli yıllarıdır. Bu dönemde *Mühteserül Vikkayet* ¹⁹ eserini kaleme almakla birlikte Muhammed Yazıcı’nın *Muhammediye* şiirini de Rusçaya çevirmiştir.²⁰ İ. N. Berezin, *Mühteserül Vikkayet* ile *Muhammediye*’nin Mirze Kazımbey’e bilim çevrelerinde saygınlık kazandırdığına işaret etmektedir: “... Eğer Mirze Kazımbey, *Yedi Gezegen* ve *Mühteserül Vikkayet* eserlerini yazmamış olsaydı bile *Muhammediye* tek başına ona

¹⁶ A. B.Dorn, Grammatika Turetsko – Tatarskogo Yazıka, Sostavleniya Mirzoyu Aleksandrom Kazım – Bekom, **Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya**, c. 32, 1842. s. 36

¹⁷ Aziatskiy Muzey Leningradskogo Otdeleniya İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, Moskova, 1972, f. 778, op. 2, No. 130, l. 34.

¹⁸ A.e., 1.35

¹⁹ M. Kazım – Bek, Myuhteseryul – vikkaet, ili Sokraşenny vikkaet, **Kurs Musulmanskogo Zanovedeniya**, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1845.

²⁰ M. Kazım – Bek, **Muhammediye**, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1845.

dünya şöhreti kazandırabilirdi. Şarkiyatçılar, bu çalışmayı çok büyük ihtiramla kabullendiler. Bu çalışma, Rusya Şarkiyatçılık külliyyatı içinde çok önemli bir yere sahiptir”.²¹

1845’ten itibaren Mirze Kazımbey’in Kazan Üniversitesi Arap ve Fars Dilleri Anabilim Dalı’na başkanlık etmesi, onun Fars ve Arap edebiyatı tarihine olan ilgisini artırmıştır. Bu alandaki ilk yazısı, *Rossiyskoy Vestnik/Rusya Bülteni*’inde yayımlanan Firdevsi’nin *Şahname* eseri hakkındaki makalesidir. Bununla birlikte Mirze Kazımbey’in Fars edebiyatı tarihi üzerine okumaları 1828’den başlamaktadır. Mirze Kazımbey’in *Şarkın Bilim İnsanları Hakkında* üç ciltlik eseri 1845’de yayımlanmıştır.

Yapmış olduğu çalışmalara göre Mirze Kazımbey birçok cemiyet tarafından ödüllendirilmiştir. 1845’de Kazan Üniversitesi Felsefe Fakültesi’nin dekanı olarak atanan Mirze Kazımbey, 1847’de Kazan Vatan Dilelik Cemiyeti’nin, 1848’de Petersburg Arkeoloji – Nümizmatika Cemiyeti’nin üyeliğine seçilmiştir. 1849’da ise Kazan Üniversitesi Şarkiyatçılık Fakültesi’ne dekan olarak atanmıştır.

Kazan Üniversitesi’ndeki yılları, Mirze Kazımbey’in bilim dünyasında tanınan bir bilim insanı olması ile karakteristik olsa da, daha büyük projelerini gerçekleştirmek için Kazan Üniversitesi’nden ayrılmak istemiştir. Yakın bilim insanı arkadaşlarına yazdığı mektuplarında bu durumu açıklamış, ayrıca son yıllarda Kazan Üniversitesi’nin idari heyeti ile de iyi ilişki içinde olmadığını bildirmiştir. Bunun sebebi ise hem Kazan yönetiminin hem de Kazan Üniversitesi’nin Mirze Kazımbey’in Kazan’dan ayrılmasına olumlu bakmaması olmuştur. Bununla birlikte Mirze Kazımbey, daha büyük projelerin yapılabilmesi için Rusya’nın başkenti Petersburg’a gitmeyi istemiştir. 1840’da Akademik Fren’e yazdığı mektubunda Mirze Kazımbey durumu şöyle aktarmaktadır: “.. Petersburg’a yerleşmek şimdilik benim için en iyi tercihtir. Burada, Kazan’da hayat orayla kıyaslandığında tamamen farklıdır... 14 yıllık Kazan hayatımda ben kendimi yalnız hissettim. Petersburg’ta ise durum farklı olabilir. En önemlisi ben kütüphanelere daha rahat ulaşabilirim. Dolayısıyla hayatım da yalnızlık içinde geçmez”.²²

²¹ Leningradskoe Otdelenie İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, f. 152, op. 3, ed. xr. 566, l. 8.

²² N. İ. Berezin, Muhammeriyya. Turetskiy Teks, İzdabbiy Mirzoyu G. Kazım – Bekom, **Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya**, c. 52, No. 10 – 12, 1871, s. 157 – 158.

Mirze Kazımbey, 1841’de Akademik Dorn’a yazdığı mektubunda da bu durumdan bahsetmektedir: “Benim Petersburg’a gitmek meselem daha kesinleşmemiştir, ama bu benim planlarımın gerçekleşmesini önlemektedir... benim Rusya’yı terk etmek gibi bir düşüncem yoktur.. Kazan’dan gitmek istememdeki tek sebep ise bilim adına karşıma koyduğum görevlerimi yapabilmektir”.²³

Uzun yazışmalardan sonra Mirze Kazımbey’in Petersburg’a gitmek arzusu gerçekleşmiştir. 1849’da Petersburg Üniversitesi’nde Fars Dili Anabilim Dalı başkanlığından ayrılan Mirze Cafer Topcubaşov’un yerine Mirze Kazımbey atanmıştır.

Her şeye rağmen hayatının 23 yılını Kazan’da bitiren Mirze Kazımbey için Kazan Üniversitesi’nden ayrılmak kolay olmamıştır. Bu ayrılık, Kazan Üniversitesi’nin akademik kadrosu için de kolay değildi. 22 Temmuz 1849’da N. İ. Lobacevski’nin evinde Mirze Kazımbey’in ayrılması sebebiyle veda yemeyi düzenlenmiştir. Bu Mirze Kazımbey’in Kazanlı dostları arasında geçirdiği son gündü. Arkadaşlarının gözünden hem değerli bir dosttan hem de bilim insanından ayrılmanın hüznü okunmaktaydı.²⁴

İki gün sonra Mirze Kazımbey’in evinde de veda yemeyi tekrarlanmıştır. Burada, akademik kadro ve profesörler Mirze Kazımbey’in bilimsel çalışmalarını övmüşlerdir. Yemekte, meşhur Akademisyen İ. N. Berezin, Mirze Kazımbey için yazdığı şiiri okumuştur. Mirze Kazımbey’in Kazan’dan ayrılması üzerine yazdığı makalesinde İ. N. Berezin şu ifadeleri kullanmıştır: “İnsanın hayatında çok kederli ve çok güzel günler vardır. Kederin izleri daha derindir. Kazan Üniversitesi akademik kadrosu için bu günlerden biri Mirze Aleksandr Kasimoviç Kazımbey’in Petersburg’a gitmesidir. Hayatının 23 yılını Kazan’da yorulmak bilmeden Asya dillerinin öğrenilmesine adayan Şarkiyatçılık biliminin bu bilge insanı simasında üniversite kendisinin en tanınmış ve en çok sevilen değerinden mahrum olmaktadır...”²⁵

Mirze Kazımbey’in Kazan’da bulunduğu yıllardaki bilimsel çalışmalarının sonuçları hakkında İ.N. Berezin şu tespitte bulunmuştur: “Gerçekten de Mirze

²³ Aziatskiy Muzey Leningradskogo Otdeleniya İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, Moskova, 1972, f. 776, op. 1, No. 104, l. 28.

²⁴ A. b.

²⁵ **Russkiy Arhiv**, kn. III, no. 12, Spetskniğa Yayınları, Moskova, 1893s. 544.

Kazımbey Şarkiyatçılık okulunun oluşturulmasında çok büyük hizmetlerin sahibidir. Bu hizmetleri onu Edmandan bile kat kat değerli kılmaktadır”.²⁶

Mirze Kazımbey’in hayat ve bilimsel faaliyetinin Petersburg dönemi 1849’da başlamaktadır. Onun Peterburg’a geliş tarihi 30 Ekim 1849’dur. Bununla ilgili olarak tarihçi B. B. Grigoryev şöyle yazmıştır: “... Fars Dili Anabilim Dalı başkanlığında Mirze Cafer Topcubaşov’un yerine gelen Mirze Kazımbey sadece Rusya’da değil, bütün Asya ve Avrupa’da tanınan, İslam dini hakkında derin bilgiye sahip olan ve Şark bilimlerine derinden vakıf olan, Arap, Fars, Türk dilleriyle beraber İngiliz, Fransız, Alman ve Rus dillerini bilen ve bütün bu dillerde eser yazan birisidir. Bizim üniversite, büyük bilim insanını çok büyük gurur ve sevgi ile karşılamıştır”.²⁷

Mirze Kazımbey Petersburg Üniversitesi’nde çalışmaktayken Petersburg’un özel okullarının ders programlarının da deneticisi olarak atanmıştır. Mirze Kazımbey bu görevi, 22 Aralık 1849’dan 6 Ekim 1854’de kadar sürdürmüştür. Bu bakımdan eğitim programlarının geliştirilmesi ve modernleştirilmesi işinde de Mirze Kazımbey’in çok hizmeti bulunmaktadır.²⁸

Mirze Kazımbey, Fars Dili Anabilim Dalı Başkanlığı’nın yanında Arap Dili derslerini de üstlenmek zorunda kalmıştır. 8 Şubat 1850’de Rusya Coğrafya Cemiyeti’nin asıl üyeliğine seçilmiştir. 1850’de Mirze Kazımbey, en önemli eseri olan *Derbentname* kitabını tamamlayarak yayımlar. Bu çalışma hakkında ikinci bölümde daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

1851’de Mirze Kazımbey, Petersburg’da Asya Enstitüsü’nün oluşturulması düşüncesini teklif etmiştir. Bu teklifin temel amacı, Rusya’daki üniversitelerde bulunan Şarkiyatçılık fakültelerinin programlarının geliştirilmesi ve tek merkez aracılığıyla bilimsel çalışmaların daha verimli koordine edilmesi olmuştur. Mirze Kazımbey, ileri sürdüğü düşüncesinin uygulama projesini de hazırlamıştır.

Projede, Asya Enstitüsü’nde Arap, Fars, Türk dilleriyle beraber Azerbaycan ve Çağatay lehçelerinin de öğrenilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Belirtelim ki bu enstitünün oluşturulması ile Mirze Kazımbey kendisinin bilimsel anlamda daha fazla

²⁶ **Materialı dlya Fakulteta Vostocnih Yazikov**, c. 1, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1905, s. 29.

²⁷ B. B. Grigoryev, **İmperatorskiy S.Peterburskiy Universitet v Tecenie Pervih Pyatidesyati Let Ego Suşestvovaniya**, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1870, s. 257.

²⁸ A. Rzayev, Kazım – Bek i Rossiya, **Ucenie Zapiski AGU**, No. 3, Moskova, 1964. 103.

şey kazanacağını düşünmüştür. Yalnız bütün iyi niyetlere rağmen bu proje radikal çar bürokratları olan Senyavin ve Demezov'un girişimleri ile engellenmiştir. 18 Ağustos 1852'de Eğitim Bakanı Şahmatov Şirinski Asya Enstitüsü'nün oluşturulması projesini tekrar Senyavin'e gönderse de olumlu sonuç elde edememiştir.

Bunun üzerine Mirze Kazımbey, kendi bilimsel çalışmalarına da fazla zaman ayırmaya çalışmıştır. 16 Aralık 1853'ten başlayarak Askeri Akademi'de Türk dili derslerine girmeye başlamıştır. Mirze Kazımbey, burada verdiği derslerin programını ve dersliğini de kendisi oluşturmuştur. Oluşturulan ders notları, "İmparatorluk Askeri Akademisi'nde Türk Dilinin Öğrenilmesinin Esasları Dersliği" başlığını taşıyordu.

XIX. Yüzyılın 50'li yılları Rusya ve dolayısıyla da onun bilimsel kurumları için çok zor bir dönem olmuştur. Çarlık rejimi özellikle üniversiteler üzerinde "Demokles kılıcı" gibi sallanmıştır. Üniversitelerde sosyal bilimlerin öğretilmesi durma noktasına gelmiştir. Bununla birlikte siyasal rejimde 1860'larda değişmeye başlayan durum, üniversitelere de yansımıştır. I. Nikola'nın ölümü üzere tahtın sahibi olan II. Aleksandr eğitim alanında da reformlar yapmıştır. A. S. Norov, eğitim bakanı olarak atandı ve bilime daha olumlu yaklaşıldı. A.S. Norov, Petersburg Üniversitesi profesörlerinin Şark Dilleri Fakültesi'nin yeniden yapılandırılması teklifine onay vermiştir. Mirze Kazımbey, fakültenin yeniden yapılandırılmasında Şark dillerinin öğrenilmesi yöntemlerinin ve içeriğinin planını hazırlamıştır.

Senatonun emrine uygun olarak 22 Ekim 1854'de Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesi'nin yeniden yapılandırılması müzakere edilmiştir. Yeni bir komisyon oluşturuldu ve komisyon, Mirze Kazımbey'in 14 Şark dilinin öğrenilmesi için Şarkiyatçılık Fakültesi'nin açılması teklifini kabul etti.²⁹ Bu doğrultuda Şark Dilleri Fakültesi'nde beş ayrı bölüm oluşturuldu: 1) Arab – Fars – Türk – Tatar Dilleri Bölümü, 2) Moğol – Kalmık – Tatar Dilleri Bölümü, 3) Çin – Mancur Dilleri Bölümü, 4) Yahudi – Arap Dilleri Bölümü ve 5) Ermeni – Gürcü – Tatar Dilleri Bölümü.³⁰

²⁹ M. Kazım – Bek, Rec po Slucayu Otkrıtiya v S. Peterburgskom Universitete Fakulteta Vostocnih Yazıkov, **İzbranne Proizvedeniya**, Maarif Yayınları, Bakü, 1985 s. 355.

³⁰ Yubileynıy Akt İmperatorskogo S. Peterburgskogo Universiteta 8 Fevralya 1869 goda, Arhivnye Dokumentı Otnosyaşıhsya k Rabote M. Kazım – Beka, **Arhiv AN SSSR**, f. 1, op. 2, Moskova, 1839.

Mirze Kazimbey, Petersburg’da yaşadığı dönemde *Müridizm ve Şamil*(1859), *Müslüman Kanunları* (1862) ve *Bab ve Babiler* (1865) eserlerini yayımlar. 1869’da Petersburg Üniversitesi’nin kuruluşunun 50. yılında Mirze Kazimbey’in bilimsel çalışmaları göz önünde tutularak ona bütün Şark Dillerinin Fahri Doktoru unvanı verilmiştir.

Hayatını bilime adayan Mirze Kazimbey, 1869’dan itibaren sağlık sorunları yaşamaya başlamıştır. Doktor heyeti, Mirze Kazimbey’in yurtdışında tedavi görmesini önerir. Üniversite yönetimi de Mirze Kazimbey’e tedavisini sürdürmek amacıyla altı aylık izin verir. Önce Almanya, daha sonra ise İngiltere ve Fransa’da tedaviye devam eder. Mirze Kazimbey, bu sırada da bilimsel çalışmaları için kaynak toplama peşindedir. Bu aylarda Mirze Kazimbey, sık sık Londra’daki Asya Müzesi ile Oxford Üniversitesi’ni ziyaret etmiştir.

Mirze Kazimbey, yurtdışında bulunduğu dönemde Avrupalı bilim insanlarıyla hem yüz yüze görüşmüş hem de onların eserlerine ulaşmıştır. Fransız bilim insanlarından Silvestr de Sasi’nin, Jober’in, Gasen de Tasi’nin, Amio Jozef’in, Pierre Şarl Levet’in, Abel Remüz’in, Antekl Dyupero’nun, Robert’in, Alman bilim insanlarından Şlessen’in Vilhelm Şott’un, Grorefend’in, Avusturya bilim insanlarından Hammer Pürgüştal’ın çalışmalarına özellikle dikkat etmiştir. Onun Batı Avrupa bilim insanlarından Otto’nun, Makkarti’nin, Stonton’un, Gutrin’in, Karpinin’in, Bayer’in ve diğerlerinin çalışmaları ve düşünceleri hakkında eleştiri yapması, bu ülkelerin bilim, medeniyet ve tarihine yabancı olmadığını göstermektedir.

Mirze Kazimbey’in Avrupa’da bulunduğu sırada bu bilim insanlarından hangisi ile görüştüğü hakkında detaylı bilgi yoktur. Mirze Kazimbey, bu konuyla ilgili bir yazı yazmamıştır. Ayrıca, Avrupa ülkelerinin arşivleri de bu bağlamda araştırılmamıştır.

Mirze Kazimbey’in şarkiyatçılığın ve tarih biliminin öğrenilmesi, oluşturulması yönündeki katkıları hem Rusya’da hem de Avrupa’da yeteri kadar takdir görmüştür. Günümüzde, Avrupa’da Müslüman dünyası hakkında Mirze Kazimbey kadar derin ve zengin bilgiye ve çokyönlü bakış açısına sahip nadir bilim insanlarından biri olduğunu söyleyebiliriz. Mirze Kazimbey’in çalışmaları gereksiz övgüye gerek duymamaktadır, fakat babilik hakkında çok önemli bir eser yazan,

İslam dünyasını, tarihini ve Doğu halklarının sosyolojik yapısını iyi bilen Mirze Kazımbey'in çalışmalarının önemini söylemek gerekir. Mirze Kazımbey'in ölmesi üzerine onun yürüttüğü çalışmaları ve görevleri 18 yıl boyunca kimsenin üstlenmeye cesaret etmemesi de bununla ilgilidir.³¹

1869'da Mirze Kazımbey, Avrupa'daki seyahatinden sonra yeniden Petersburg'a dönmüştür. Fakat 1870'de onun sağlık sorunları ortaya çıkar. Bunun üzerine Mirze Kazımbey, üniversite yönetimine dekanlık görevinin icrası için başka birinin bulunması gerektiğini bildirir. Mirze Kazımbey, üniversitedeki idari görevlerini bırakıp İtalya'da çalışmalarına devam etmeyi düşünmüştür. Ne var ki onun sağlık durumu aniden daha da kötüleşmiş ve 27 Kasım 1870'de ölmüştür. Mirze Kazımbey, Petersburg yakınlarında bulunan Pavlovsk mezarlığına gömülmüştür.

Mirze Kazımbey'in ölümü sadece Rus Şarkiyatçılığı açısından değil dünya tarih bilimi açısından büyük bir kayıp niteliği taşımıştır. Onun öğrencilerinden biri olan Profesör İ. N. Berezin şöyle yazmaktadır: “Şark hakkında araştırma yapacak olan herkes, daima Mirze Kazımbey'i saygıyla anacaktır”.³²

2.1. Şark Tarihi, Şark Edebiyatı ve Felsefesi Araştırmacısı Olarak Mirze Kazımbey

Mirze Kazımbey sadece Şark edebiyatı ve tarihinin büyük bilginlerinden biri değildir, aynı zamanda Şark poeziyasının en önemli araştırmacılarından biridir. Mirze Kazımbey, 1836'da Kazan Üniversitesi'nde yapılan konferanslardan birinde gururla şöyle söylemiştir: “...kim bir oğuldan farklı bir bakış açısıyla onun (Şark'ın) abidelerine yaklaşabilir. O abideler ki, bizde onlara karşı yakınlık hissi uyandırır ve Şark kültürünün devamcıları olmamızı bir daha hatırlatır”.³³

Mirze Kazımbey, diğer Rus düşünürler gibi Şark kültürünün Batı Avrupa için önemli olduğunu belirtmektedir: “Bilim Şarktan Garba gitmiştir. Bilimin izleri

³¹ A. Rzayev, **Derbendden Başlanan Ezablı Yol**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1989, s. 158 – 159.

³² İ. N. Berezin, Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, s. 130.

³³ M. Kazem – Bek, O Poyavlenii i Uspehah Vostocnoy Slovestnosti v Evrope I Upadke ee v Azii, **Jurnal Miisterstvo Narodnogo Proisveşeniya**, No. 6, Moskova, 1833, s. 245.

Şark'ın her köşesinde, her abidesinde kendisini göstermiştir".³⁴ 1831'de Mirze Kazimbey, özellikle Şark edebiyatına olan ilgisini şu ifadelerle açıklamıştır: "Ben edebiyatı öğrenmeye merak edenler için faydalı bir şeyler yapma kararına vardım. Bunun için de Şark edebiyatını ele aldım".³⁵

1836'da dostu Akademik Dorn'a yazdığı mektubunda Mirze Kazimbey, Şark edebiyatı üzerine yazmasının hayallerini gerçekleştirmede aracı olduğunu yazmıştır. Bu yılda Enver Soheyli'nin Farsça olan *Kelile ve Dimne* esasında muhazere vermeye başlamıştır.³⁶

Şark edebiyatı ile Rus edebiyatı arasında ilişki sağlamak için Mirze Kazimbey, Rus okuyucuyu Şark halkları edebiyatının en önemlileri ile tanıştırmış, bu konuda önemli kitaplar yazmış, üniversitelerde çeşitli dersler oluşturmuş ve çeşitli Şark şairlerinin eserlerini Rusçaya çevirmiştir.

Mirze Kazimbey'i ayrıca Arap, Fars, Türk edebiyatının kaynakları ve onların birbirine olan etkisi de ilgilendirmiştir. Onun araştırmalarında Arap edebiyatının İslam'ın doğuşundan XIX. Yüzyılın başlarına kadar, Fars edebiyatının Firdevsi döneminden modern döneme kadar ve Azerbaycan edebiyatının Nizami Gencevi'den Mirze Feteli Ahundov'a kadar olan aşamaları konu edilmiştir. Mirze Kazimbey, Nizami, Hagani, Sadi, Hafız, Fuzuli, Esedi, Ferruhi ve M. F. Ahundov gibi yazar ve şairler hakkında önemli makale ve eserler kaleme almıştır. Rus ediplerini de Şark edebiyatını derinden öğrenmeye davet etmiştir: "Şark edebiyatının güzelliği ve düşünce zenginliği Arapça, Farsça ve Türkçe elyazmalarda gizli kalmaktadır ve Rus kütüphanelerinde keşfedilmeyi bekleyen elmas gibi araştırmacıyı beklemektedir. Bu el yazmalar Rusya'da o kadar da araştırılmamıştır... Rusya, Şark edebiyatının o muhteşem bahçesinden daha çok gül dermemiştir".³⁷ Bir süre sonra Mirze Kazimbey, Şark edebiyatı konusunu gündeme getirerek "Sovremennik" dergisinde şöyle

³⁴ M. Kazem – Bek, Rospis Vostocnıı Rukopisıam i Ksilografam İmp. Publicnoy Biblioteki v S. Petersburge, **Sovremennik**, No. 4, Moskova, 1852, s. 319.

³⁵ **Arhif Akademii Nauk SSSR, Leningradskoe Otdelenii**, f. 778, op. 2, No. 130, 1957

³⁶ M. Kazem – Bek, O Poyavlenii i Uspehah Vostocnoy Slovestnosti v Evrope I Upadke ee v Azii, **Jurnal Miisterstvo Narodnogo Proisveşeniya**, Moskova, 1833, s. 249.

³⁷ M. Kazem – Bek, Trudi Clenov Rossiyskoy Duhovnoy Missii v Pekine, **Sovremennik**, No. 112, Moskova, 1852, 249.

yazmıştır: “....Sıra, Rus ediplerinin bilim ve medeniyet alanında Avrupalılarla rekabet etmesine geldi”.³⁸

Şark edebiyatı alanındaki her yeni araştırmayı Mirze Kazımbey, Şark halklarının zengin medeniyetinin öğrenilmesi yolunda atılmış bir adım gibi değerlendirmiştir. Şark elyazmaları katalogunun Petersburg kütüphanesinde yer bulması, Mirze Kazımbey’i bu durumu bir makale ile *Sovremennik* dergisinde belirtmeye itmiştir. Mirze Kazımbey bu katalogun oluşturulmasına verdiği değeri, “Avrupa’da edebiyat adına yapılan en önemli işlerden biri” şeklinde ifade etmiştir.

Mirze Kazımbey, Şark edebiyatının Rusya’da yaygınlaşmasının temel yolunun “Şark edebiyatının bütün yönlerinin Rusya’daki üniversitelerde öğrenilmesi” olduğuna işaret etmiştir. Arap, Fars, Türk ve Azerbaycan edebiyatı alanlarında iyi bilim insanlarının hazırlanmasında da önemli rol almıştır. *Türk – Tatar Dilinin Grameri* bu amaçla oluşturulmuştu.

Mirze Kazımbey, Şark edebiyatının temel eserlerinin Rusya’da yaygınlaşmasının yollarından birinin müntahabatların üniversiteler için derslik kitabı olarak yayımlanması olduğunu ileri sürmüştür. Bu müntahabatlarda Şark şairlerinin, halk destanlarının en çok tanınan örnekleri yer alacaktı. Mirze Kazımbey’in *Budagov’un müntahabatına yazdığı rapor* buna örnektir. Mirze Kazımbey, bu müntahabata Sadi’nin felsefi düşüncelerinin, *Gülüstan* eserinden seçilmiş mülahazaların, *Gobusname* ve *Tutiname*’den seçilmiş parçaların, Aliağanın şarkı sözlerinin, Köroğlu destanının konusunun ve Fuzuli’nin *Divan*’ından bazı bölümlerin ilave edilmesini önermiştir.

Şark edebiyatı üzerinde önemle duran Mirze Kazımbey, edebi eleştiri ve edebiyat teorisi alanlarında da önemli çalışmalara imza atmıştır. Onun edebiyat tarihi, edebiyatçılık, edebiyat teorisi alanındaki önemli eserleri – *İslam Öncesi Fars Edebiyatı ve Dili Hakkında*, *Farsların Eski Destansı Rivayetleri: Yeni Fars Edebiyatı’nın Kökleri*, *Firdevsi’nin Farslar Hakkındaki Rivayetleri*, *İran Destanı*, *Şark Elyazmalarının İzahı* – edebiyat çalışmalarının en güzel incilerinden hesap edilmelidir. Mirze Kazımbey’in Nizami, Firdevsi, Hagani, Hayam ve Sadi gibi klasikleri araştırması onun Şark edebiyatı alanındaki önemini göstermektedir.

³⁸ A. m., s. 249.

Mirze Kazımbey'in bilimsel faaliyetinde edebiyat eleştirileri önemli bir yere sahiptir. Edebiyat eleştirisinde temel unsurlardan biri nesnelliktir. Bu konuya Mirze Kazımbey, *Sovremennik* dergisinde yayımlanan makalesinde işaret etmiş ve bu açıdan makale büyük öneme haizdir. Makalede, ideal eleştirinin nasıl olması gerektiği hakkında sorular sorulmuş ve tartışılmıştır. Mirze Kazımbey, kaynakların gerçekliği ve bilimselliği üzerinde durmuştur. Ona göre edebiyat eleştiriciliği, edebiyatta taklitçiliği inkar etmekte ve bilimsel dayanak talep etmektedir.

Bu bağlamda Mirze Kazımbey, bazı eleştirmenleri hakkında şöyle yazmıştır: “Belli olmayan bir esere eleştiri yazmak, olmayan bir dilin gramerini yazmaya veya adı bilinmeyen bir ülkeye seyahat etmeye benzer”.³⁹

Görüldüğü gibi Mirze Kazımbey, eleştirmenleri nesnel olmaya davet etmiştir. Mirze Kazımbey, Şark halklarının tarihi ve edebiyatını derinden bildiğinden Şark edebiyatına etki eden efsane ve rivayetlerden de bahsetmiştir. Efsane ve rivayetlerin halkların tarihinin öğrenilmesindeki önemine işaret etmiştir: “Geçmişin efsane ve rivayetleri, halkların edebiyatı ve tarihinin öğrenilmesinde özel bir konuma sahiptir. Efsaneler, edebi eserlerin en değerli ve tekrar edilemez kaynaklarıdır. Edebiyat efsanelerden zengin hazine alının ziynet eşyası gibi faydalanmaktadır”.⁴⁰

Mirze Kazımbey, efsane ve rivayetlerin o halkın kimliğini korumadaki önemi hakkında şöyle yazmıştır: “Her hangi bir ülkenin rivayetleri onun tarihini tasvir etmekte, nesilden nesle aktarılmakta ve halkın hafızasından silinmez hale gelmektedir. Efsanesiz halk, rivayetsiz ülke yoktur; göçebe halklardan rivayet ve efsaneler nesilden nesle dilden dile aktarılır; yarı yerleşik halklarda efsane ve rivayetler insanlarda inancın temelini oluşturur, yazının, edebiyatın ve tarihin esas konusuna çevrilir. Yerleşik halklarda ise halkın manevi gıdasına dönüşmekte ve halkın mukaddes mabedi sayılmaktadır”.⁴¹

Mirze Kazımbey, İslam'ın Şark halklarının mitolojisine olumsuz etki yaptığını belirtmiştir: “İslam'ın yayılması, Şark şairlerine halk efsanelerinden yararlanmasını engellemiştir. Bu yüzden efsaneler, dini bakış açısı bağlamında

³⁹ M. Kazım – Bek, Pismo k Redaktoru Sovremennika, *Sovremennik*, No. 12, Moskova, 1952, s. 289.

⁴⁰ M. Kazım – Bek, Mifologiya Persov po Firdevsi, *Severnoe Obozrenie*, No. 3, Moskova, 1848, s.

11.

⁴¹ A.m., s. 11.

dönüştürülmüş ve etkilerini yitirmişlerdir. Kılıç ve ateş gücü ile halk incileri yok edilmiştir”.⁴²

Mirze Kazımbey, efsanelerin öğrenilmesi alanında onların oluşma özelliklerine de işaret etmiştir. *Şahname*’nin yazarı İran şairi Firdevsi’nin ustalığından söz etmiştir. *Şahname* aracılığıyla altı halk efsanesinin – *Hudiname*, *Destan*, *Hur-Firer Kitabı*, *Azer-Berzan Kitabı*, *Muhammed Leşkari Kitabı* – daha günümüze gelmesine işaret etmiştir.⁴³

Mirze Kazımbey, mitoloji konuları üzerindeki araştırmaları sonrasında çeşitli halkların rivayet ve destanlarının birbirine yakın ve benzer olduğu kanaatine varmıştır. İran ve Yunan mitolojisinin bazı unsurların – Farsların aşgad ve giyanid kahramanları hakkındaki destanlarla Homer’in rivayetleri – paralellik oluşturduğuna işaret etmiştir.⁴⁴

Mirze Kazımbey’in eserlerine İran poeziyası da önemli etki etmiştir. İran edebiyatının en önemli isimleri olan doğa bilgini Ferruhi’ni, güzel üslubu ve serbest düşünceleri ile Ömer Hayyam’ı, kaside yazarı Enveri’ni, *Bustan* ve *Gülüstan* eserlerinin yazarı Sadi’yi, özgürlük, aşk, güzellik ve ince lirik duyguların büyük şairi Hafız’ın eserlerini derinden incelemiştir.⁴⁵

Mirze Kazımbey, Şark kültürel ve tarihi abidelerinin hayranı olmakla birlikte büyük bilgini de olmuştur. Mısır abideleri hakkında şöyle yazmıştır: “Mısır adı gayri iradi olarak tarihi ve kültürel abideler hakkında düşündürür insanı. Bu güzel ülkenin eski şöhreti akılları süslemekte, efsanevi Tanrıların ve kudretli hükümdarların baskısı ile inşa edilmiş abideler ise Avrupa’nın düşünürlerini hayrete düşürmektedir... Bu eski ülkenin abideleri hakkında susmak imkânsızdır. Zamana karşı koyan 3000 yıllık Piramitlerin sırrı insanların gizli varlıklar hakkında düşünmesine sebep olmaktadır”.⁴⁶

⁴² A.m., s.1.

⁴³ Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarih İnstitutunun Elmi Arhivi. F. 1, iş 2043

⁴⁴ M. Kazım – Bek, Mifologiya Persov po Firdevsi, **Severnoe Obozrenie**, No. 3, Moskova, 1848, s. 12

⁴⁵ E. T. Aleskerova, Mirze Kazımbey: Fars Diliği Haggında, **Azerbaycan Elmler Akademiyasının Meruzeleri**, c. XXVII, No. 1, Bakü, 1971, 72 – 75.

⁴⁶ M. Kazem – Bek, Plan Ucenogo Puteşestviya po Vostoku dlya Molodih Orientalistov, Okoncivşih Kurs v Kazanskoy Universitete, Kazan, 1841, s. 20 – 21.

Mirze Kazimbey, *Farsların İslam Sonrası Edebiyatı ve Dili Hakkında* eserinde İran edebiyatı tarihinin en coşkulu gelişme döneminin kısa özetini vermektedir (XI. Yüzyıldan – XIII. Yüzyılın sonlarına kadar). Eserin esas bölümlerinde İran klasik okulunun oluşumu sürecinden bahsedilmekte ve onun önemli isimleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu isimlerden özellikle Firdevsi, Mirze Kazimbey’in dikkat merkezinde yer alır. Firdevsi’nin *Şahnamesi*’nin Şark edebiyatına olan etkisini doğru bir bakış açısıyla tahlil etmiş ve Firdevsi’nin çağdaşları tarafından eserin doğru değerlendirilmemesinden yakınmıştır. Mirze Kazimbey, Firdevsi’yi Farsların Homer’i olarak tanımlamıştır. Zira Mirze Kazimbey, Homer’in *Odessa* ve *İliada*’sını, Vergili’nin *Eneida*’sını ve Firdevsi’nin *Şahnamesi*’ni dünya bedii edebiyatının incileri olarak adlandırmıştır.

Mirze Kazimbey, Şark halklarının poetik ve tarihi abidelerine hayrandı. Bu konuda şöyle yazmaktadır: Arap şairleri liyakati meth eder, ahlaksızlıkla istihza eder, bahtsızlara teselli verir ve halkın şuurunu oyadır”.⁴⁷ *Et-Töhvət* eserinde Arap dilinin zenginliğine işaret eder.⁴⁸

Sadi’nin *Gülistan* eseri Farsçadan Rusçaya ilk kez Mirze Kazimbey tarafından çevrilmiştir. Genel olarak XIX. Yüzyılın başlarında yabancı dillere *Gülistan*’ın 25 çevirisi vardı (İngiliz, Fransız ve Alman dillerine). Bu eserin Rusçaya ilk kez çevrilmesinden dolayı Mirze Kazimbey, İran Şahının en önemli devlet nişanı olan “Şiro Hurşid”le ödüllendirilmiştir.⁴⁹

Mirze Kazimbey, Arap edebiyatı alanında araştırmalar yapmış ve bu alandaki ilk eserini 1831’de Kazan’da yayımlamıştır.

Mirze Kazimbey, Şark edebiyatı içinde önemli yere sahip Türk edebiyatı alanında da araştırmalar yapmıştır. 1835’de üniversitelerde Türk dili dersliğini hazırlamış ve buraya Neimi’den, Gazali’den, Katip Çelebi’den ve Sabir’den parçalar ilave etmiştir. Mirze Kazimbey ayrıca XVI. Yüzyıl Türk şairi Letif’in, XVI. Yüzyıl Türk edebiyatçısı Hasan Çelebi’nin, *Hümaye Hümayün* ve *Gül ve Bülbül* poetik eserlerinin yazarı Fezli’nin, XVI. Yüzyılın lirik şairi Bağî Mahmud’un eserleri hakkında da makaleler yazmıştır. XV. Yüzyılın Türk şairi Muhammed Çelebi’nin

⁴⁷ M. Kazem – Bek, O Poyavlenii i Uspehah Vostocnoy Slovestnosti v Evrope I Upadke ee v Azii, s. 258.

⁴⁸ A.e., s. 261.

⁴⁹ Rukopisnyy Fond AN Azerbaydjanskoy SSR. Arhiv M. F. Ahundova, 93 a, l. 19.

1845'te Mirze Kazımbey tarafından redakte olunarak yayımlanan poeması Türk edebiyatının öğrenilmesi alanında önemli bir adımdır.

Mirze Kazımbey, Yakın ve Orta Şark halklarının bedii tarihi sorunlarını öğrenmekle birlikte bu halkların dil üslubu, onların yüzyıllar boyunca devam eden dil gelenekleri, bu dillerin birbirine olan etkisi ve birbirini zenginleştirmesine de işaret etmiştir.

2.2. Mirze Kazımbey'in Düşüncelerinin Oluşumuna Yunan ve Klasik Alman Felsefesinin Etkisi

Mirze Kazımbey'in düşüncelerinin oluşumuna etki eden unsurlardan biri klasik alman felsefesidir. Gençlik yıllarında Şark teolojisi eğitimi almış olsa da ilerleyen dönemlerde Antik Yunan ve Alman felsefesi ile iç içe bulunmuştur. Onun etkisinde kaldığı özel bir isim olmamakla birlikte düşüncelerinin oluşmasında Platon'un, Aristo'nun, Epikür'ün izlerine rastlamak mümkündür. Çalışmalarından hareketle Mirze Kazımbey'in Milet Okulu, Empidokl ve Demokrit'in materyalist felsefesi ile fazla ilişkili olmadığı ve dünya görüşünün oluşmasında neoplatonizm ile neopisagorizmin etkili olduğu söylenebilir. *İstoriya İslama/İslam Tarihi ve Obzor Vostoka v Religioznom Otneşenii pred Poyavleniem Mohammeda/Muhammed Öncesinde Şark'ta Dini Gelişmelere Bakış* eserlerinde Müslüman Şark'ta olan kadim felsefi gelenekler hakkında bilgi vermiştir. Birçok Sovyet düşünürünün aksine Mirze Kazımbey, "Şark'ta felsefenin çok daha sonra ortaya çıktığı ve Helenizm etkisinde kaldığı" tezini inkâr etmiş ve felsefenin ilk defa Şark ülkelerinde – Mısır'da, Hindistan'da, Babil'de ve Çin'de – ortaya çıktığını ileri sürmüştür.⁵⁰

Mirze Kazımbey, M. Ö. III. yüzyılda İskenderiye okulunun kurulması ile birlikte Şark ve Yunan felsefesinin güçlendiğini, fakat Ptolomey'in, Fiskon'un döneminde İskenderiye filozoflarının Asya'ya kaçtığını belirtmiştir. Belirtelim ki, Mirze Kazımbey, Yunan felsefesi ile Şark felsefesinin birbiriyle çok yakın ilişkide olduğu üzerinde durmuştur. Mirze Kazımbey, çeşitli ülkelerin felsefi görüşlerinin

⁵⁰ M. Kazem – Bek, *İstoriya İslama. Obozrenie Vostoka v Politiceskom Otneşenii pered Poyavleniem Muhammeda*, **Russkoe Slovo**, No. 2, Moskova, 1860, s. 223.

karışımından gnostisizmin⁵¹ doğduğunu ve bu sözün Yunanlılarla ilgili olduğunu bildirmiş ve bu akımın tanınmış filozoflarından biri olan Vasilid Aleksandriyski'nin Suriyeli olduğuna işaret etmiştir. Atinalı filozof Zenon'un felsefi görüşlerini açıklamıştır. Stoa düşüncesinin ilk, orta ve yeni aşamalara bölündüğünden söz açsa da sadece ilk ve orta aşamalarının tahlilini yapmış ve bu aşamaların değişikliğe uğramasının sebeplerini incelemiştir.

Belirtelim ki stoacılar maddenin ebedi olduğunu ileri sürseler de onun pasif ve yararsız olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Onlara göre Tanrı esas güç olarak dünyadan bağımsız bir konuma sahiptir ve maddenin özünde onun yaratıcı ve faaliyet gücü gibi konumlanmıştır. Mirze Kazımbey, *İslam Tarihi* eserinde stoiklerin bu düşüncesini yalanlamış ve şöyle belirtmiştir: “Stoacılar, Şark'ın mistikleri gibi Tanrı'nın dünyadaki her canlıda yaşadığını göstermeye çalışmışlardır... Ne var ki asıl ebedi ve sonsuz olan maddenin kendisidir”.⁵²

Mirze Kazımbey, Şark'ta gnostisizmin ortaya çıkmasını Platon'un felsefesiyle açıklamaktadır. Platon'un Tanrılar hakkındaki felsefesini çok önemli bir düşünce olarak tanımlayan Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: “Stoa düşüncesinin baskın olduğu Atina sefirliğinin yer değiştirildiği dönemden itibaren Platon felsefesi başka düşüncelerden olumlu açıdan farklı olmuştur”.⁵³

Tanrı hakkındaki düşüncelerin mahdutluğu, her yerde var olma, her şeyi bilme Platon felsefesinin eksik noktalarından biri olsa da Tanrısallık hakkında, dünyayı yöneten irade hakkında, yüksek güç ve akıl hakkında, fiziksel dünyadan ebedi ayrılma ve ruh hakkında onun felsefesi bir başlangıç oluşturduğu için önemli olmuştur.

Mirze Kazımbey, Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ve gelişmeye başladığı aşamada var olan felsefi farklılıkların kısa tahlilini yaparak bunlardan hangisinin Hıristiyanlığın özüne daha yakın olduğunu tartışmıştır. Ayrıca, Yunan felsefesi bağlamında Platon ve Aristo felsefesine de işaret etmiştir. Bu doğrultuda Mirze Kazımbey'in ilk aşamada düşüncelerinin Platon'un idealist çizgisine yakın olduğunu

⁵¹ Gnostisizm, eski Mısır ezoterizmini, eski Yunan ezoterizmini (Platon, Pisagor), İbrani tradisyonlarını, Zerdüştçülüğü, bazı Doğu geleneklerini ve dinlerini, Hıristiyanlığı eklektik bir tutumla sentezleyen, birçok tarikatın benimsediği mistik felsefeye verilen genel addır.

⁵² A.e., s. 225.

⁵³ A.e., s. 271.

ileri sürmek zor değildir. Platon'un felsefesi ile babiler isyanının düşünsel temeli arasında bağ kurmuş ve bu paralellik doğrultusunda kıyaslamalar yapmıştır. Babilerin savunduğu "Allah ulu varlıktır ve onun sıfatları her şeyi görmek, her şeyi bilmek, her şeye merhametli olmak vs." gibi düşüncelerin Platon felsefesinde de olduğunu hatırlatmıştır. Böylece babiler hareketinin felsefi temelini açıklayarak Mirze Kazımbey antik Yunan felsefesini farklı bir açıdan yorumlamıştır. Mirze Kazımbey, Platon felsefesindeki ideallerin en yüksek derecede – Tanrı'da tecessüm ettiğine vurgu yapmıştır. Bu Platon sisteminde idealar, tekliği, mutlak var olmayı ve gerçekliği oluşturur. Bu açıdan onun düşüncesinin Platon idealizmine yakın olduğunu söylemek mümkündür. Buna rağmen Kazımbey, sosyal hayat meselelerinin araştırılmasına dair doğa olaylarına yaklaşımında dini idealizm düşüncesine taraftar olmamıştır. Yaratılış için başlangıç irade gibi ilahi gücün varlığını inkar etmiştir. *İslam Tarihi* adlı eserinde dünyadaki her şeyin ve bu bağlamda siyasi hayatın sarsılmaz doğa kanunlarına tabi olduğunu belirtmiştir.

Mirze Kazımbey, hayat ve ölüm hakkındaki dini görüşleri inkar etmiş ve canlı organizmaların ölmesini onların doğal hallerinin bozulması veya yeni bir halde tekrar doğması olarak tanımlamıştır. Sonuç birdir, yani, canlı organizmada ölmez ruh yoktur ve onun ölümü hiçbir gizli gücün varlığı ile ilgili değildir. Bu bağlamda madde mahvolmamakta, başka bir hale dönüşmekte veya organik âlem organik olmayan aleme dönüşmektedir.

XIX. Yüzyılın başlarında Rusya'da muhafazakarlık, idealizmin ve mistisizmin çeşitli akımlarını doğurmuştur. Bu dönemde Rusya üniversitelerinde Alman felsefesine özel bir ilgi doğmuştur. Mirze Kazımbey'in düşüncelerinin oluşumuna Kant ve Şelling'in mutedil liberalizmi özel etki yapmıştır. Yarım kalmış ahlaki felsefe üzerine bir çalışması olan *Dünyanın Saf Adlandırılan Zevkleri ve Onların Gerçek Saadete Kavuşmaya Etkisi*'nde idealist Alman felsefesinin Kant ve Şelling gibi isimlerine atıfta bulunmuş, onlar gibi gelişmeyi manevi bir süreç saymış ve dünyanın anlaşılmasında ilahi başlangıçla birlikte bilime de büyük önem vermiştir.⁵⁴

⁵⁴ Ob Udovolstviyah Mira Pod Nazvaniem Nevinnih i o Vliyanii ih k Dostojeniyu İstinnıgo Scastya, Tsentralny Gosudarstvennyy Arhiv Tat. ASSR, F. 1186, No.12

Mirze Kazimbey'in düşünceleri bu dönemde idealist felsefe çizgisinde olmuş ve düşüncelerinin konusu ise doğa, Tanrı ve insandan oluşmuştur. Alman idealist felsefesinin Mirze Kazimbey'i değil başka Rusyalı düşünürleri de etkilemesi, bu dönemde bilimin Rusya'daki gelişme başarısı ile ilgilidir. Bu dönemde diyalektik bakış açısı, eski düşünceleri ortadan kaldırmakla birlikte materyalizmle idealizm arasında sıkı bir çatışma söz konusudur. Doğa bilimlerinin gelişmesi bir taraftan dünyanın anlaşılmasında metafiziğin yetersizliğini kanıtlamış, dünya hakkında didaktik anlayışa yol açmış, gerçek maddi alem olaylarını aydınlatmış ama diğer taraftan da insanlar dönemlerinin dini ideolojilerin etkisinden, mistizm ve idealizmden tamamen kopamamışlardır. Değişen şartlarda bilim insanları sorunlara metafizik bakış açısıyla yanaşmakta yetinmemişlerdir. Onlar, Şelling'in doğa felsefesine gerçekten de doğa bilimlerinin genelleştirilmiş felsefi teşebbüsü gibi yaklaşmışlardır. Bununla aynı zamanda, jeoloji, kozmoloji, kimya, fizik bilimleri alanında elde olunmuş başarıları ve icatları işaret ederek şöyle yazmıştır: "Hayatın gizemli tasvirini, binlerle canlı varlığı, bütün görünen ve görünmeyen her şeyi – ki bunlar, toprak, hava ve suda yaşamaktadırlar – bilim insanları keşfetmişlerdir".⁵⁵ Fizikçi ve kimyacıların bu önemli keşifleri, Mirze Kazimbey tarafından hakkıyla değerlendirilse de insan zekâsının bütün keşiflerini Tanrının adı, gücü ve bilgeliği ile ilişkilendirmişti. Bilimin başarısını Tanrının keşfi olarak tanımlayan Mirze Kazimbey'e göre bütün cisim ve olaylar belli bir düzene uygun ilişkilendirilse de bunların hepsi Tanrı'ya tabidir.

Aynı zamanda jeosantrik sistemin uygunsuzluğunu belirterek şöyle yazmıştır: "Dünya, Güneş'ten çok küçüktür ve başka gezegenler gibi Güneş etrafında dönmektedir".⁵⁶

Organik âlemin evrimsel gelişme öğretisinin sıkı taraftarlarından biri olmuştur. Mirze Kazimbey'in maddi âlem hakkındaki düşünceleri gibi sosyal hayat hakkındaki düşünceleri de zaman içinde değişime uğramıştır. Tahmini olarak XIX. Yüzyılın 60'lı yıllarında yazdığı öne sürülen mektuplarının birinde doğanın uç farklı âlemden oluştuğunu ileri sürmüştür: "birincisi maddi âlem, ikincisi ahlaki âlem, üçüncüsü manevi âlem. Bunların her biri kendine özgü düzene sahiptir. Maddi

⁵⁵ A.b.

⁵⁶ A.b.

âlemin tabi olduğu kanunlar ve düzen değişilmezdir. Onları engellemek imkânsızdır. Fakat ahlaki ve manevi âlem kanunları doğrudan insan iradesine bağlıdır ve buna göre de değişebilmektedir”.⁵⁷

Mirze Kazımbey, bazı eserlerinde maddi âlemin bağımsızlığını, yani müdahaleye maruz kalmaması düşüncesi ve kendine özgü kanunlarla geliştiğini benimsese de daha sonra Tanrı’nın bütün âlemlerin yaratıcısı olarak kabullenmiştir. Doğanın gelişmesinin sebebini ve harekete geçiren gücü ise o ilahi iradede değil doğanın kendisinde aramak gerektiğine işaret etmiştir. Bu durum, XIX. Yüzyılın 60’lı yıllarında onun doğa olaylarının izahında idealizm görüşünden deizm görüşüne yaklaştığını göstermektedir. Deizmi Rusya’nın içinde bulunduğu dönemde bilimin kilise ve dinin etkisinden kurtulma aracı olarak görmüştür.

Mirze Kazımbey ilk dönemlerde sahip olduğu bakış açısı bağlamında dünya ve onun tabi olduğu düzenin anlaşılması meselesinde bir birini tutmayan fikirler ileri sürerek şöyle yazmıştır: “insan doğanın gizli kanunlarını anlayamaz”.⁵⁸

Buradan da anlaşıldığı gibi, Mirze Kazımbey, insan aklının doğanın gelişme kanunlarını anlamada yetersiz olduğunu düşünmüş, insanın güçsüzlüğü hakkında düşünceler ileri sürmüştür. Sosyal alandaki gelişmenin dayandığı kanunların da anlaşılmasının imkânsızlığını belirtmiş, gerçekliğin anlaşılmasının duygularla başladığına işaret etmiştir. Bununla birlikte insanın hangi sebeplerle doğanın sırrını anlamaya çalıştığını açıklamamıştır.

2.3. Mirze Kazımbey’in Rusyalı ve Azerbaycanlı Bilim İnsanlarıyla İlişkisi

Mirze Kazımbey’in bilimsel düşüncelerinin oluşumuna onun akademik çalışmalara başladığı Kazan ve Petersburg’un da etkisi olmuştur. XIX. Yüzyılın birinci yarısında Rus edebiyatı ve sosyal bilimlerinin bazı isimleri, Mirze Kazımbey sayesinde Şark kültürünün temel öğeleriyle tanışmıştır. Kazan’da Lev Nikolayeviç Tolstoy ve P. İ. Melnikov’un hocası olmuş, Petersburg’da Şark’la çok yakından

⁵⁷ M. Kazem – Bek, Myuridizm i Şamil, Russkoe Slovo, No. 12, Moskova, 1859, s. 222.

⁵⁸ Naucnyy Arhiv İnstitutu İstorii AN Az. SSR, f. 1, op. 4, d. 2045, l. 2.

ilgilenen N. T. Cernişevski'ye değerli öğütler vermiş ve Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'le doğrudan ve mektup aracılığıyla tartışmalar yapmıştır. Rus yazarı N. P. Pogodin'le mektuplaşmış ve A. Jukovski'ye bilimsel çalışmalarında danışmanlık yapmıştır. Bu sırada A. Jukovski Firdevsi'nin *Şahneme*'sini Rusçaya çevirmiştir. A. S. Puşkin, "Bağcasaray Fantanı" poemasını (uzun şiirini) Mirze Kazımbey'e ithaf etmiştir.⁵⁹

Meşhur Rus bilim insanı, Kazan Üniversitesi'nin rektörü N. İ. Lobacevski ile yakın dostluk ilişkisinde bulunmuştur. Bu dostluk onun matematiğe dair Şark kaynakları ile tanışmasına aracı olmuştur. N. İ. Lobacevski Azerbaycan'lı düşünür ve âlim Nesreddin Tusi'nin eserleri ile ilgilenmiş, onun paralel doğrular teorisine özel önem atfetmiştir.⁶⁰ Onun Rusya'nın tanınan yazarlarından Melnikov – Pecerski ve Lajeçnikov'le, Aksakov ve Pogodin'le olan görüşleri Petersburg'da bulunduğu dönemde de sürmüştür. Mirze Kazımbey, Cernişevski'nin yayın yönetmeliğini yaptığı *Sovremennik* dergisinin başyazarı olmuştur.⁶¹

Mirze Kazımbey, Kazan Üniversitesi'nde bilimsel kuruculuk meselelerinde rektör Lobacevski'nin yakın mesai arkadaşı olmakla beraber üniversite toplantılarında bir araya gelen şair Jakovski, Doktor Foks ve Lentovski, arkeolog Eyhvald, şarkiyatçı Erdman, astrolog Simonov ve matematikçi Braşman'la da bilimsel görüş alış verişinde bulunmuştur.⁶²

Mirze Kazımbey'in L. N. Tolstoy'la 1842'den başlayan dostluk ilişkisi söz konusudur. Tolstoy, Arap ve Türk dillerini Mirze Kazımbey'den öğrenmiştir.⁶³

Mirze Kazımbey, tarih derslerini *Yedi Seyyar* eseri doğrultusunda işlemiştir. Tolstoy da Kırım Hanlarıyla olan savaflara, onların Rusya'ya olan tutumuna büyük ilgi göstermiştir. Mirze Kazımbey, Tolstoy'u iyi ve üstün zekâlı bir öğrenci gibi tanımlamıştır. Bununla birlikte Tolstoy'un Şark dillerini öğrenmeye olan ilgisi bu kültürleri tanımaktan ziyade Rusya'da bu sırada popüler olan Şark meselesinden kaynaklanmıştır. Daha genç bir öğrenci iken Tolstoy, 1844'te I. Nikola'nın Şark

⁵⁹ A. K. Rzayev, Obşestvenno – Politiceskoe Vzglıyadı Mirzı Kazım – Beka, **Vestnik Leningradskogo Universiteta**, c IV, No. 23, Leningrad, 1966, s. 163

⁶⁰ N. İ. Lobacevskiy, O Vajneyşih Predmetah Vospitaniya, **Kazanskiy Vestnik**, no. 8, sayı 32, s.93.

⁶¹ A. K. Rzayev, N. İ. Lobacevskiy I M. Kazım – Bek, **Dokladı AN Azerb SSR**, Bakü, 1968, c. 24, No. 3.

⁶² N. Kolesnikov, **N. İ. Lobacevskiy**, Obrazovaniye Yayınları, Moskova, 1965.

⁶³ A. İ. Şifman, **Lev Tolstoy i Vostok**, Nauka Yayınları, Moskova, 1971, s. 357.

mesalesi ile ilgili olarak Rus heyeti içinde Londra'ya gitmiş, orada İngiltere Kraliçesi Viktoriya ile Dış İşleri Bakanı Eberdin ile görüşmüş ve Rus heyetinin görüşmelerini not almıştır. Tolstoy, I. Nikola'nın Londra görüşmeleri ve gizli anlaşmaların kendisinin de bir subay olarak katılacağı Kırım Savaşı ile sonuçlanacağını çok daha sonra anlamıştır. Şüphesiz Tolstoy'un, Batı ülkelerinin Şark üzerindeki siyasetlerinin esas amacını anlamakta Mirze Kazımbey'den aldığı eğitimin önemli rolü olmuştur.

Belirtelim ki, L. N. Tolstoy'un arşivlerinde onun Şark dillerini öğrenmekle ilgili detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, edebiyat ve bilim çevrelerinde L. N. Tolstoy'un sadece Şark dillerini öğrenmekle değil Şark'a ait düşüncelerinin oluşumunda da Mirze Kazımbey'in etkisinin büyük olduğu bilinmektedir.

Mirze Kazımbey, *Sovremennik*'in editör heyetinden N. G. Çernişevski, N. A. Dobrolyubov, N. A. Nekrasov'la tanışmış, derginin birçok sayısında bilimsel makale ile yer almıştır.⁶⁴

Mirze Kazımbey'in N.A.Nekrasov'la görüşmesinden sonra 1852'de *Sovremennik*'in 12. sayısında makalesi yayımlanmıştır. Makalesinde Rus Dili'nin zenginliğini konu edinerek Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: "Rusya'da yaşadığım 25 yıllık bir sürede Rus dilini çok yakın tanıma fırsatım oldu. Bu dil zengindir, çok yönlüdür, genel olarak insanı hayrete düşürecek kadar akıcı ve bilimseldir".⁶⁵

Mirze Kazımbey, Şark dillerinden Rus diline girmiş söz ve deyimlerin araştırılması ile de ilgilenmiştir. Rusçadaki sözlerin köküne inmekle onların menşesini arayan Mirze Kazımbey diğer taraftan Rus, Arap, Fars ve Türk dillerinin karşılıklı tarihini de göz ardı etmemiştir. Mirze Kazımbey, Rus dilini tahrip edenlere karşı gelmiş, özellikle Batı dillerinden gereksiz yere alınan sözlerin kullanılmasını eleştirmiştir. Bu bağlamda edebiyatçıların üzerine büyük görevler yüklendiğine vurgu yapmıştır. Mirze Kazımbey'in Rus dilinin özünü korumak düşüncesi Rus devrimci demokratlarının ve bu bağlamda Belinski'nin düşüncesi ile örtüşmüştür.

Mirze Kazımbey, Rusya'yı iyi tanımak, Rus insanının özelliklerini iyi bilmek ve ona göre bir gelişme sisteminin tercih edebilmek için Rusya'yı il – il dolaşmıştır.

⁶⁴ N. G. Çernişevskiy, *Polnoe Sobranie Socineniy*, c. 1, Mısıl Yayınları, Moskova, 1948.

⁶⁵ M. Kazım – Bek, O Russkom Yazıke, *İzvestiya İmp. Akademii Nauk po otd. Russkogo Yazıka I Slovesnosti*, c. 1, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1982, s. 121.

İrkutsk, Kursk, Smolensk, Orlov, Oryol, Ryazan, Vladimir, Penza, Simbirsk, Arhangelsk, Rostov ve Saratov gibi birbirinden uzak vilayetleri dolaşan Mirze Kazımbey, buralarda yaşayan insanların yerel diyalektlerini de öğrenmiş, araştırmış ve Akademik Vostovski'nin ricası üzerine Afanasi Nikitin'in *Seyahatname*'sinde geçen Türk sözlerinin sözlüğünü tertiplemiştir. Bu eserde geçen birçok sözle birlikte 82 farklı deyim de izahını yapmıştır.⁶⁶ A. N. Kononov, Kazımbey'in bu çalışmasının büyük önem arz ettiğini bildirmiştir.

1835'de Rusya'yı seyahat etmekte olan A. S. Puşkin Kazan'da bulunmuş ve burada üniversitenin akademik heyeti ile ve tabii ki Mirze Kazımbey'le de görüşmüştür.⁶⁷ A. S. Puşkin'in Mirze Kazımbey'le olan diyalogları her iki düşünürün hayatında derin iz bırakmıştır. A. S. Puşin, bu diyaloglarda Mirze Kazımbey'e Şark edebiyatının incileri sayılan Sadi'nin, Hayyam'ın, Fuzuli'nin, Nesimi'nin eserlerinin Rusçaya çevrilmemesinden bahsetmiş ve Mirze Kazımbey de o güne kadar Rus edebiyatının bu mirastan yararlanamadığı düşüncesine katıldığını bildirmiştir. Mirze Kazımbey, ayrıca, Rus yazar ve şairlerinin de Şark dillerine çevrilmediğine işaret etmiştir.

Mirze Kazımbey, Puşkin'le görüşmesinde yazar ve şairlerin, dönemin ve yaşadığı çevrenin ürünü olduğuna dikkat çekmiştir. Bu bağlamda her bir halkın kendine özgü bir edebiyatının oluştuğuna işaret ederek Şark'ta yaşayarak Rusya hakkında bir eser yazmanın imkânsızlığını belirtmiştir. *Şahname*'yi yalnız İranlı Firdevsi yazabilirdi veya Nizami gibi bir şair – düşünür Azerbaycan edebiyatının birikimi üzerine ortaya çıkabilirdi. Bu, Avrupa için de söz konusudur. *İlliada* yalnız Homer'in kaleminden çıkabilirdi ve *Hamlet* yalnız Şeksper'in dilinden vücut bulabilirdi. Karamzin'in eserleri de yalnız Rus toprağının ürünüdür. Bu bağlamda Mirze Kazımbey, Rus dilini öğrenmeye başladığında Karamzin'in eserlerinin faydasına işaret etmiştir. Mirze Kazımbey, yazılı edebiyat gibi halk edebiyatlarının da ilgili halkla özleştğini vurgulamıştır.

A. S. Griboyedov'un Şarka olan ilgisini bilsek de onun Mirze Kazımbey'le şahsi bir tanışıklığının olup olmadığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sadece bir

⁶⁶ M. Kazım – Bek, Primeceniya (K Tekstu Hojdeniya Afanasiya Nikitina), **Polnoe Sobranie Socineniy Russkoy Letopisey**, c. 6, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1957.

⁶⁷ A. S. Puşkin, **Polnoe Sobranie Socineniy**, c. VI, Mısıl Yayınları, Moskova, 1957.

belge, A. S. Griboyedov'un Mirze Kazimbey'in çalışmalarından hayranlıkla bahsettiğine işaret etmektedir. 1859'da *Russkoe Slovo* dergisinin 4. ve 5. sayılarında A. S. Griboyedov'un gündeliğinden *Griboyedov'un Karalama Defterleri* adlı makale yayımlanmıştır. Burada A. S. Griboyedov'un Şark'la ilgili fikirleri yer almış ve Mirze Kazimbey'in şarkiyat çalışmalarına değinilmiştir.

Mirze Kazimbey, Rus edebiyatının klasiklerinden biri olan Gogol'la da düşünce bağlamında ilişkide bulunmuştur. Kiril – Mefodi Cemiyetinin üyesi Pasyada'nın yazdığı *Gogol'un İlk Eserlerinin Rus Edebiyatı için Ehemiyeti* çalışmasına etraflı bir önsöz yazmıştır.

Rus pedagogu K. D. Uşinski, *Sovremennik* dergisindeki makalesinde Mirze Kazimbey hakkında şöyle yazmıştır: “Bizim derin bilgili Şarkiyatçımız Mirze Kazimbey'in makaleleri sadece konusuna göre değil hem metodolojik yaklaşımına hem de Rus retoriğine başarıyla uygulanan Şark düşüncesinin Şarklılara özgü incelik ve debdebeli üslubuna göre dikkat merkezindedir”.⁶⁸

Mirze Kazimbey'in dünya görüşünün oluşumuna Azerbaycan muhiti de etki etmiştir. Âlimin Şarka seyahatini ele alan *Seyahatname*'si, onun anavatanının abidelerine ve tarihine olan bağlılığının kanıtıdır. Bu seyahatnamede Azerbaycan'ın en eski yerleşim birimleri olan Bakû, Şamahı, Berde şehirleri, oradaki kadim abideler, Bakû'den 15 verst uzaklıkta bulunan ateşkah ve eski amazonlar hakkında bilgi verilmiştir.

Mirze Kazimbey, büyük Azerbaycan düşünürü N. Gencevi'nin hayranlarından biri olmuştur. Ayrıca Hakani Şirvani'nin Şark edebiyatı tarihinde şerefli bir yer işgal ettiğini göstermiş ve onu “şairler sultanı” olarak adlandırmıştır.

Mirze Kazimbey'in bilimsel faaliyetinde ünlü Azerbaycan şairi Fuzuli'nin eserleri de mühim yer alır. Üniversitedeki Türk dili derslerinde Mirze Kazimbey muntazam bir şekilde Fuzuli'nin eserlerinden örnekler vermiştir.

Mirze Kazimbey'in bilimsel faaliyetinde M. F. Ahundov'un mühim yeri vardır. Mirze Kazimbey, M. F. Ahundov şahsi olmasa da gıyabi şekilde tanışmıştır. M. F. Ahundov'un yeni alfabe oluşturma uğrundaki mücadelesinin taraftarı olmakla birlikte M. F. Ahundov'un eserlerine de yüksek değer biçmiştir.

⁶⁸ Arhiv K. D. Uşinskogo, c. 4, MDÜ Yayınları, Moskova, 1962.

Belirtelim ki, Azerbaycanlı bilim insanı A. Bakıhanov da kendisinin *Eyn-ül-Mizan* eserini 1840'te Kazan Üniversitesi profesörü Mirze Kazımbey'e göndermiştir.

Mirze Kazımbey'in en büyük hizmetlerinden biri de Rus Şarkiyatçılarının Türk ve dolayısıyla Azerbaycan dilini öğrenmesine ve onun araştırılmasına sebep olmuştur. *Türk – Tatar Dilinin Genel Grameri*'nde Azerbaycan edebi dilinin zenginliğinden bahsetmiştir.

Mirze Kazımbey, ayrıca, Azerbaycan dilinin ilk bilimsel gramerinin yazarı ve kurucusudur. Onun Azerbaycan dili ve Azerbaycan tarihi hakkındaki araştırmalarına özel önem atfeden Akademik Dorn şöyle yazmıştır: “Biz Mirze Kazımbey'e minnettarız. Ona göre ki, bu zamana kadar bize malum olmayan Azerbaycan dili ile ilk defa Mirze Kazımbey bizi tanıştırmıştır. Bu ise onun kitabının değerini bir kat daha artırmaktadır”.⁶⁹

Mirze Kazımbey'in *Gramer*'i Türk dili gramerinin öğrenilmesi alanındaki sonraki araştırmalar için bir kaldıraç işlevini görmüştür. Bundan sonraki araştırmacılar Türk dilinin bilimsel grameri bağlamındaki işlerinde Mirze Kazımbey'in çalışmasını temel almakla birlikte, onun uygulamış olduğu metodu da kalıcı hale getirmişlerdir.

Mirze Kazımbey'in Mirze Cafer Topcubaşov'la görüşü de onun dünya görüşüne etki etmiştir. Mirze Kazımbey'in Mirze Cafer Topcubaşov'la tanışlığı 1837 yılına dayanmaktadır. Petersburg'da *Derbendname* için kaynak araştırması amacıyla bulunduğu Mirze Kazımbey M. C. Topcubaşov'la görüşmüştür. M. C. Topcubaşov, Fars ve Arap dillerini çok iyi bildiğinden Rusya Dış İşleri Bakanlığı'nda gizli belgelerin araştırılması görevine atanmıştır. 1819'dan itibaren Petersburg Pedagoji Enstitüsü'nde Fars dilli uzmanı olarak çalışmıştır. 1823'te profesör unvanına yükselen Topcubaşov, Rusya'nın en çok tanınan Şarkiyatçılarından biri olmuştur. Rusya Arkeoloji – Numizmatika Cemiyeti'nin kurucularından biri olan Topcubaşov, bu cemiyet içinde Şark arkeoloji müzesinin oluşumuna da öncülük etmiş ve ölümüne kadar bu müzenin müdürlüğünü sürdürmüştür. Griboyedov'un Şark dilleri hocası olmuş ve Polyak şair Adam Mitskevic ve Belinski ile ortak çalışmalar içinde bulunmuştur. M. C. Topcubaşov'un

⁶⁹ B. A. Dorn, Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıkı, Sostavlenaya Mirzoyu Aleksandrom Kazım – Bekom, *Naucnyy Arhiv İnstituta İstorii AN Azerb. SSR*, f.1, op. 4, d. 2040.t.y.

Mitskevic'e atfettiği yazısı Puşkin'i etkilemiştir. Mirze Kazımbey, uzun süre Topcubaşov'un etkisinde kalmış ve Petersburg kapılarını Şark dillerine açan kişinin M. C. Topcubaşov olduğunu ileri sürmüştür.

Yukarıda M. C. Topcubaşov'un Petersburg Üniversitesi'ndeki görevlerini, Mirze Kazımbey'in devraldığını belirttik. Rus Şarkiyatçısı B. B. Griboyedov, bu konuda şöyle yazmıştır: “Fars Dili Anabilim Dalında Mirze Cafer'i, dönemimizin bilim insanlarından biri, sadece Rusya'da değil bütün Asya'da ve Avrupa'da tanınan Asyalı, iyi İslam bilgini ve İslam medeniyetini Avrupa bilimi ile birleştiren, Arap, Fars, Türk dilleriyle birlikte İngiliz, Fransız, Alman ve Rus dillerini iyi bilen ve bütün bu dillerde eserler yazan, Kazan'daki 23 yıllık birikiminden sonra Mirze Kazımbey ikame etti”.⁷⁰

Mirze Kazımbey'in bilimsel dünya görüşünün oluşumuna Alman bilim insanı ve devlet adamı Aleksandr Humboldt'un etkisi de olmuştur. *Orta Asya* kitabının araştırmaları amacıyla Kazan'a geldiğinde daha önce Şark'a ilişkin bildiklerini, işittiklerini bizzat görmek için belirli bir süre burada kalmıştır. Kazan'da A. Humboldt'la olan diyalogları Kazımbey'i etkilemiş ve bu alandaki çalışmalara yönelmiştir.

Humboldt'un Kazımbey'le olan dostluğu Şark'a bakış açısını değiştirmiş ve Avrupa'nın yanlışlıklarını fark etmiştir. Şark'a büyük ilgiyle duyduğu sevgi A. Humboldt'un 26 Eylül 1829'da Rusya Maliye Bakanı E. F. Kankrin'e şu ifadeleri yazdırmıştır: “Ben sizin ülkenizi dolaşmadan Hazar denizini görmeden ölmek istemiyorum”.⁷¹

Seyahat sırasında aldığı notlarının birinde A. Humboldt şöyle yazmıştır: “Şah Dağı'nın 780 fut yüksekliğinden görünen Abşeron yarımadası, Bakü'nün alevleri, Prometey alevi hakkındaki efsaneleri hatırlatmaktadır... bu yerler gerçekten de önemli tarihi geçmişe sahiptir...”.⁷²

A. Humboldt'un üç ciltlik *Orta Asya* kitabı 1843'te Paris'te yayımlanmıştır. Bu kitapta, halkların tarihini, coğrafyasını, doğasını, etnografisini konu edinmiştir.

⁷⁰ B. B. Grigoryev, *İmperatorskiy S.Peterburskiy Universitet v Tecenie Pervih Pyatidesyati Let Ego Suşestvovaniya*, Spec.lit. yayınları, Sankt Petersburg, s. 257.

⁷¹ *Perepiska Aleksandra Gumboldta s Ucenimi I Goudarstvennimi Deyatelyami Rossii*, Nauka Yayınları, Moskova, 1962, s. 12.

⁷² A.e., s. 168-169.

Bu kitabın ikinci baskısına Mirze Kazımbey'in *Ala Göl* isimli makalesi ilave edilmiştir. A. Humboldt, Mirze Kazımbey'in bu makalesinden çok etkilenmiştir.⁷³ Şöyle yazmıştır: "... Ben cenap Kazımbey'in İngilizce yazdıklarını ve tercümelerini çok dikkatle izledim... İngilizcenin inceliklerine hâkim bir yazar. Çalışmalarımın zenginleşmesine yaptığı katkılara göre ona minnettarım".⁷⁴

Yukarıda yer alan saptamalar doğrultusunda Azerbaycan tarihinin ve bilim dünyasının ülke sınırlarını aşan temsilcilerinden birinin Mirze Kazımbey olduğunu söyleyebiliriz. Mirze Kazımbey'in Şarkın, onun halklarının, edebiyatının, tarihinin doğru tanıtılmasında büyük hizmetleri olmuştur. "Rusya ve Avrupa, Şark edebiyat bahçesinde daha çok az çiçek koklamıştır" ifadesi, Rus Şarkiyatçıları motive eden slogana dönmüştür. Ömrü, bu "çiçeklerin" bilinmesine adanmıştır. Böylece, Mirze Kazımbey Şark – Garp arasındaki çatışmanın kültürel etkileşim aracılığıyla aşabilmeye dikkat çekmiştir. Mirze Kazımbey, büyük bir sevgi ile Hagani'ni, Nizami'ni, Fuzuli'ni, Firdevsi'ni, onların eserlerinin inceliklerini gelecek şarkiyatçı bilim insanlarına açtı. Poeziya ile bilim arasındaki köprüleri kurabilme yeteneğine sahip profesör, öğrencilerine sadece dil öğretmekle yetinmemiş, Şark inceliği ile diyalog kurma üslupları üzerinde de durmuştur.⁷⁵

Mirze Kazımbey, kendinden sonrası için Berezin, Grigoryev, İliminski, Foyit, Holmogorov, Vasilyev, Mitcel, Navrotski, Galtunski gibi Şarkiyatçıların yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Zira Rusya bilim çevrelerinin bu bilim insanının hak ettiği saygıyı dile getirdiklerine şahit olmaktayız. Hem sağlığında hem de ölümünden sonra onun adına düzenlenen konferanslar, sempozyumlar bunun göstericileridir.

⁷³ A. K. Rzayev, Gumboldt i Kazım – Bek, **Dokladı AN Azerb. SSR**, Bakü, 1974, c. 30, No. 5, s. 93-94.

⁷⁴ A. de Humboldt, **Asie Centrale**, Paris, 1843, s. 490, akt. Gasımova S., **Mirza Kazım-Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1994

⁷⁵ V. Guliyev, Gramerin Yaranma Tarihinden, **Azerbaycan Müellimi**, Bakü, 5 Aralık 1986, s. 3.

3. Mirze Kazimbey'in Tarih Bilimi Alanındaki Yenilikleri

Mirze Kazimbey, sadece iyi bir şarkiyatçı, iyi bir pedagog gibi değil aynı zamanda bir tarihçi olarak da bilim dünyasında yerini almıştır. Eserlerinde, bilimsel çalışmalarında tarihi olayların yer aldığı ve yorumlandığı gözlemlenebilir. Mirze Kazimbey'in dünya görüşü sisteminde başlıca yeri onun tarihi bakış açıları almaktadır. Âlimin Şark'a ve Şark halklarının tarihine olan ilgisi, birçok Şark elyazmasına ve kaynaklarına başvurması, kapsam bakımından büyük hacimli tarih üzerine eserler yazmasına yardımcı olmuştur. Mirze Kazimbey'i iyi bir tarihçi yapan özelliği, ele aldığı herhangi bir tarihi olayı yorumlarken o olaya ilişkin bütün belge ve kaynakların derin bilimsel tahlilini yapmasıdır. Bu bağlamda, âlimin *Bab ve Babiler* eserini yazma hazırlıklarına işaret edilebilir. Bu eseri yazmadan önce mevcut belge ve kaynakların tümünü gözden geçirmekle birlikte İran'a giderek Tebriz ve Mazandaran'da olmuş, babizm hareketinin iştirakçileriyle şahsen görüşmüş ve kafasında yer alan sorulara cevap aramıştır. Bununla da yetinmeyerek bu konu üzerinde çalışan akademisyen arkadaşlarıyla da tartışmalarda bulunmuş, onların bakış açılarından faydalanmaya çalışmıştır. Nitekim Mirze Kazimbey'in elimizde olan bilgiler esasında öğrencisi Sevryugin'in, şarkiyatçı N. B. Hanikov, A. N. Moşnin'in ve B. A. Dorn'un elyazmalarını da kaynakları arasına aldığını söyleyebiliriz.

Âlimin bir diğer tarih üzerine çalışması olan ve Kırım hanlarının tarihini konu edinen *Esseb-üs-Seyyar* veya *Yedi Gezegen* eseri için de uzun araştırmalar yaptığı bilinmektedir. Elde ettiği kaynaklarla yetinmeyerek yörenin bilginleriyle de mektuplaşmış onların toplumsal hafızalarında yer alabilecek bilgilerin sorgulanmasıyla farklı açıları yakalayabilmeye çalışmıştır. Mirze Kazimbey, bu eser için Seyid Muhammed Rıza, Kazan ve Astrahan ahundları, Ufa ve Tavriya müftüleri ile mektuplaştığı bilinmektedir.¹ Görüldüğü gibi Mirze Kazimbey yazılı kaynakları

¹ M. A. Kazım – Bek, *As-Sab us-Sayyar, ili Sem Planet: İstoriya Krımskih Hanov Socineniya na Turetskom Yazıke Seyit Rizoyu, s Vvedennim na Russkom Yazıke*, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1832, s. 5.

kullanırken bile bunların doğruluğunu sorgulayacak eleştirel bir bakış açısına sahip olmuştur.

Mirze Kazımbey, bir diğer tarih çalışması olan *Derbendname* üzerinde tam 12 yıl çalışmış ve bu esere kaynak olan çalışmaların ilk yazarları hakkında bilgi toplamaya uğraşmıştır. Kaynakların toplanmasında çok sabırlı ve her taraflı davranarak iyi bir üslup ve bedii yenilik ortaya koymuştur.

Kaynaklara olan eleştirel yaklaşımı Mirze Kazımbey'in halk rivayetlerine, efsane ve masallara büyük önem vermesinden ve bunların özellikle yazılı kaynakları bulunmayan halklar için tarihi kaynak niteliği taşıması görüşünden ileri gelmiştir. 1841'de yazdığı *Uygurlar Hakkında Araştırmalar* adlı tarihi eserinde rivayet ve efsanelerin halkların tarihinde oynadığı rolden şöyle bahsetmiştir: "...rivayetler, geçmiş halkların tarihini oluşturur, nesilden nesle, kabileden kabileye aktararak halkların abidesine çevrilir. Zaman içinde onlar değişime uğrasalar da genel özellikleri değişmez ve bunlar araştırmacı için faydalı olurlar".²

Mirze Kazımbey, böylece, tarihi sorunlara ve olaylara bilimsel açıdan yaklaşmayı önermekle birlikte araştırmacıların alelacele sonuçlara varmamalarını istemiştir. Belge ve delillere eleştirel açıdan ve çok yönlü yaklaşmayı tavsiye etmiştir.

Mirze Kazımbey, Şark tarihçilerinin bazı kişileri çok gereksiz ve ağdalı bir dille övmelerini eleştirmiştir. Özellikle Çin tarihçilerini eleştirerek şöyle yazmıştır: "Çin tarihçileri, belge ve evrakları diledikleri gibi kullanma serbestisine sahip olduklarını düşünmekte, onlara bilimsel açıdan yaklaşmamakta ve olayları kendi istedikleri gibi yorumlamaktadırlar".³

Mirze Kazımbey, Çin tarihçilerinden Vey-Şu ve Vey-Şin'in tarihi eserlerindeki delillerin kendi içlerinde uygunluk oluşturmadıklarına, tarihçi Yun-Şu'nun tarihi eserlerinin ise eksik ve yanlış deliller üzerine yazıldığını belirtmiştir. 1853'de Çin'li tarihçilerin kaynakları kullanma meselesi hakkında şöyle yazmıştır: "... Tarihçi İokin'ın *Eski Dönemlerde Orta Asya'da Yaşayan Halkların Tarihi* adlı

² M. A. Kazım – Bek, Исследование об Уйгурах, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, c. XXXI, Kazan, 1841, s. 56.

³ A. Rzayev, M. Kazımbey ve Şerg Edebiyatı, *Azerbaycan*, No. 5, 1974, s. 201.

eseri, hiçbir açıdan tarihi bir eser gibi kabul edilemez. Burada, ‘tarih’ kavramı, “bilgi topluluğu” gibi ele alınmıştır”.⁴

Mirze Kazımbey, eski tarihin öğrenilmesin meselesine de özel önemle yaklaşmıştır. Şöyle yazmıştır: “...hangi filozof eski dönemi araştırırsa o kendi felsefi araştırmalarında başarılı olur”.⁵ Buna göre de Mirze Kazımbey, eski tarihin öğrenilmesi, eski tarihi yansıtan eserlerin çevrilmesi, yayımlanması ve tarihi eserlerin bibliyografisinin verilmesi ve son olarak antropoloji araştırmalarının yapılmasına büyük önem vermiştir.

3.1. Tarihi Eserlerin Yayınlanmasında Mirze Kazımbey’in Rolü

Mirze Kazımbey’in bilimsel faaliyeti temel olarak büyük kapsamlı tarihi araştırmalardan oluşmaktadır. Bu bağlamda onun Rusçaya çevirdiği ilk eser, 1832’de Kazan Üniversitesi tarafından yayımlanan *Esseb-üs-Seyyar* veya *Yedi Gezegen*’dir. Kırım tarihçisi Seyit Muhammed Rıza’nın kaleme aldığı bu eserde Kırım Hanlığı’nın 1416 – 1737 yılları arasındaki yedi Kırım hanının egemenliği bağlamında Kırım’ın askeri – siyasi tarihi konu edilmektedir. Mirze Kazımbey bu eseri Rusçaya çevirmiş, daha sonra ise Büyük Britanya Krallığı Asya Cemiyeti’nin teklifi üzerine İngilizceye de çevirmiştir. Bu eserin yayımlanması sadece Rusya açısından değil bütün Avrupa bilimi açısından büyük önem arz etmiştir. Çünkü bu eserde Kırım Hanlığı ile birlikte Rusya, Türkiye, Polonya, Almanya ve diğer devletlerin tarihi ile bağlı önemli bilgiler yer almıştır.

Düşününürün bu eserle belli oranda bağlantılı oran *Astrahan’ın 1660’da Tatarlar Tarafından Geri Alınması Hakkında* başlıklı makalesi Avrupa tarihçilerinin dikkatini çekmiş ve Avusturya tarihçisi Hammer Purgşal bu makalenin Fransızca tercümesini kendisinin on ciltlik “Osmanlı Tarihi” eserine dâhil etmiştir.

Bu eser 1835’de Mirze Kazımbey tarafından Rus bilim insanı N. İ. Lobacevski’ye yazdığı mektupta konu edilen eserle aynıdır. Mektupta Seyid Muhammed Rıza’nın *Yedi Gezegen* eseri hakkında kendi görüşünü ifade etmiş ve

⁴ A. M. Kazım – Bek, *İstoriya o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii i Drevnie Vremena, Otecestvennie Zapiski*, c. XXXIV, kn. 8 i 9, Kazan, 1852.

⁵ İ. Novruzov, Kazımbey Haggında Hegiget, **Komünist**, 26 Ocak 1966.

eserde 1660'da Astrahan'ın geri alınması hakkında birbirine zıt olan bilgilerin yer aldığını belirtmiştir. Mirze Kazımbey, bu konu hakkında birkaç Rus ve Tatar tarihçinin görüşüne başvurmuştur. Nehacin'in "Tatarlar Rus güçlerinden kaçarken Astrahan'a girmiş ve kışı orada geçirmişler" görüşüne, Levek'in "Tatarlar burayı ele geçirdikten sonra sadece o yılın kışından sonraki dönemlerde de orada kaldılar" görüşüne ve Golikov ve Hulkov'un notlarına da başvurmuştur. Bu konu hakkında ilk bilgiyi veren Hulkov, Tatarların Haziran 1660'da Astrahan'ı ele geçirdiğini belirtmekle yetinmiştir ki bu da tartışma açısından yeterli bir bilgi değildir. Golikov, Hulkov'a istinad ederek Haziran 1660'da Tatarların Rusya'dan kaçarken Astrahan'ı ele geçirdiğini bildirmiş ve "Tatarlar o yılın kışını Astrahan'da geçirdiler" bilgisini ilave etmiştir. Artibaşov'un yazılarından ise Astrahan'ın hangi tatarlar tarafından – Nogay mı, Kırım mı – ele geçirildiği bile anlaşılmamaktadır. *Aleksey Mihaylovic'in Carlığı Dönemi* isimli eserin yazarı G. Berh ise bu olay hakkında hiçbir bilgi vermemektedir.

Mirze Kazımbey, bu konuyla bağlantılı olarak o yılın yazında "Ahmed Giray'ın kumandasındaki 30 binlik Kırım Tatarları ordusu ile birlikte Potoçki'nin Ukrayna'ya hareket ettiği ve Cidovna üzerindeki savaşta iştirak ettiği" bilgisini gözden kaçırmamıştır. Bu bilgiye bağlı olarak böyle bir durumda Kırım Tatarlarının eşzamanlı olarak Astrahan'a saldırmasının imkânsızlığına işaret etmiştir.

Son arşiv araştırmaları, Mirze Kazımbey'in şüphelerinin esassız olmadığını ortaya koymuştur. Araştırmalar, 1660'da Kırım Tatarlarının Astrahan'ı geri almasının söz konusu olmadığını göstermektedir.

Görüldüğü gibi Mirze Kazımbey, üzerinde çalıştığı tarihi olay ve konulara ilişkin hiçbir bilgiyi gözden kaçırmamaya özen göstermiş ve gerçeğin yüze çıkmasına hizmet etmiştir. Astrahan'ın ele geçirilmediğine ilişkin bilgi, onun ortaya koyduğu bir yeniliktir.

Mirze Kazımbey'in kısa sürede tanınmaya başlaması yerel ve merkezi devlet kurumlarının da dikkatini çekmiştir. Merkezi yönetim, *Türk ve Tatar Dillerinin grameri*'nin ikinci baskısını yayınlamış ve Rusya Dış İşleri Bakanlığı, o ana kadar tarih biliminde bir sır olan Tohtamış Hanın Polonya Kralı Yagella'ya yazdığı mektubu araştırmayı Mirze Kazımbey'e havale etmiştir.

Bu mektubun sırrını Mirze Kazımbey'e kadar Macar tarihçisi Hammer Purguştal analiz edememişti. Dış İşleri Bakanlığı'nın üst düzey görevlilerinden biri olan Knyaz Obolenski, mektubun kopyasını göndermiş ve mektupla bağlı ayrıntıların onun tarafından ortaya çıkarılmasını umut etmiştir. Mektup, Uygur ve Moğol alfabesi harfleriyle yazılmıştı. Onun Rusçaya çevrilmesi Mirze Kazımbey'i de heyecanlandırmıştır. Mektubun çevrilmesine başlamadan önce İmparatorluk Bilimler Akademisi'nde konuşmak kararı almıştır. Burada, Mirze Kazımbey mektuptaki olay ve bilgilerin Rusya'nın ilgili dönemdeki tarihi ile doğrudan ilgili olduğunu belirtmiş ve bu konuda bir makale yazma kararına vardığını söylemiştir.⁶

Bu mektubun Rusçaya tercüme edilmesi büyük bilimsel önem arz etmiştir. Mirze Kazımbey bu mektubun izinden giderek birçok sorunun araştırılmasına nail olacağını düşünmüştür. Mektubun hem linguistik, hem de paleografik önemi vardı. Bu yazının okunması ile eski yarlıkların Rus Knyazlarına hangi dilde ve hangi alfabede yazdıkları ortaya çıkacaktı. Kazımbey, bu yazının okunabilmesini başaran ilk bilim insanı olmuştur. Bununla birlikte mektubun okunmasını sağlamak daha bir başlangıçtı. Araştırmaları bu alandaki olay ve belgelere yoğunlaştırarak devam ettirmek gerekli idi. Mirze Kazımbey, bu araştırmaları teşvik etmek amacıyla Eğitim Bakanlığı'nın dergisinde *Uygurlar Hakkında Araştırmalar* isimli bir makale yayınlamıştır.

3.1.1. Mirze Kazımbeyin Uygurlar Hakkında Araştırmaları

Mirze Kazımbey'in tarih konulu çalışmalarında *Uygurlar Hakkında Araştırmalar* makalesinin özel bir yeri bulunmaktadır. Bilindiği gibi Uygurlar dünyanın en eski uygarlıklarından biri sayılmaktadır. VI. Yüzyılın ortalarına kadar Altay'dan Yedi Çayarası tepeleri yakınlığında Orta Asya halklarından kendi kültürel gelişmişlik seviyelerine göre yüksekte bulunan göçeri Türk dilli tayfalar – hunlar, gaogoylar, yani Uygurların ecdatları yaşamışlardır.⁷ Mirze Kazımbey Orta Asya'nın kuzey halklarından olan Uygurların bu tarihi bağını vurgulamıştır.

⁶ Yarlık Hana Zolotoy Ordı Tohtamışa k Polskomü Korolyu Yagaylu, 1392 – 1393 gg., Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan 1850.

⁷ Vsemirnaya İstoriya, c. III, Bolşaya Sovetskaya Etsiklopediya Yayınları, Moskova, 1957, s. 35.

Moğolistan'ın kuzeyinde yaşayan Türk dilli halklardan biri olan Uygurların adı Çin kaynaklarında vey-ho, hun-ho ve vey-vu-pu şeklinde geçmektedir. Bu halk önce Gök Türklerin siyasal egemenliği altında yaşamış, sonra Gök Türkleri yenip Selenga, Orhon ve Tola nehirleri havzasında yaşamışlardır. 630'da Uygurlar Çin egemenliğine boyun eğmişlerdir. Uygurların adını ilk defa III. Yüzyılın kaynaklarında rastlanmaktadır. V – VII. Yüzyıllarda Jujan, sonra da Türk Hanlıklarının egemenliğinde bulunmuşlardır. VIII. Yüzyılda Uygurlar bir ulus olarak şekillenmeye başlamış, bu ise erken Uygur devletinin doğmasına sebep olmuştur.⁸ 840'da Yenisey Kırgızlarına yenilen Uygurların bir kısmı Doğu Türkistan ve Gansu'nun batısına göç etmiştir. Uzun yıllar başka halkların egemenliğinde bulunan Uygurlar bazı kaynaklarda yaşadıkları coğrafyanın adına bağlı olarak kaşkarlıklar ve turfanlılar gibi de tanıtılmaktadır. Gansu'da yaşamaya başlayan Uygurlar "Sarı Uygurlar" olarak da isimlendirilmiştir. İslami kabul etmelerine kadar Uygurlar Şamanizm, Maniheyizm, Nasturilik gibi diğer dinlere de inanmışlardır. VIII. Yüzyıldan başlayarak ise Uygurlar arasında İslam dini hızla yayılmıştır. Uygurların iki tayfa birliğine sahip olduğu bilinmektedir: dokuz Uygur ve on Uygur.⁹ 1760'da Mançurya'nın egemenliğine tabi olan Uygurlar günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Sintzyan Uygur Muhtar bölgesinde yaşamaktadırlar. Uygurlar, ayrıca, diğer Orta Asya Cumhuriyetleri, Pakistan, Afganistan ve Hindistan'da da yaşamaktadırlar.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Uygurlar hakkında araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Rus bilim insanları ve seyyahlarının – G. İ. Potanin, V. V. Radlov¹⁰, N. M. Prejevalski, V. İ. Robačevski, G. Y. Grjumaylon, C. Velihanov – araştırmaları bu döneme rastlamaktadır.

Uygurlar eski Türk kültürünü oluşturanlardan ve bu kültürün esas temsilcilerinden biridir. Yusuf Balasagunlu ve Mahmud Gaşgari gibi şahıslar Uygur menşelidir. Eski Uygur alfabesi ve Uygur medeniyetini bilmeden eski Türklerin etnogenezi ve etnik terkiibinin birçok zor sorusuna cevap bulmak mümkün değildir. Bu bağlamda Azerbaycanlı düşünür Mirze Kazımbey'in Uygurların eski tarihine

⁸ L. Gumilov, **Gedim Türkler**, Maaarif Yayınları, Bakü, 1993, s. 422.

⁹ Hüseyin Namik Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, İstanbul, 1938, s. 33.

¹⁰ V. V. Radlov, K Voprosu ob Uygurah, **Zapiski AN**, c. 72, priloj. No. 2, Moskova, 1897, s. 56.

müracaat etmesi tesadüfî değildir. Kazımbey bu alandaki çalışmalarına en yetkin döneminde, yani XIX. Yüzyılın 40'lı yıllarında Kazan Üniversitesi'nde Ordinarius Profesör unvanını aldıktan sonra başlamıştır.

Mirze Kazımbey, XV. Yüzyılın ortalarında Uygurların tekrar devletleşme sürecine girdiklerini ve batıdan Çin'i sıkıştırarak onun sınırlarını daralttıklarını kaydederek bu eski uygarlığa sahip halk hakkında yazılan Çin kaynaklarının doğruyu yansıtmadığını vurgulamıştır. Kazımbey bu doğrultuda, N. Y. Buçirin'in *Moğollar Hakkında Notlar* kitabında Uygurların Moğol menşeli bir halk olduğu düşüncesini tekzip etmiştir.¹¹

Mirze Kazımbey'in araştırmalarına kadar belli olan Uygur tarihi çalışmaları kendi içlerinde tartışmalı durumdadır. N.Y. Buçirin, Nefedyev, Y. Klaprot, Jozef de-Kin, Vedely gibi araştırmacılar, Uygur tarihine ilişkin sorunları yeteri kadar aydınlatamamış ve ileri sürülen düşünceler yanlış ve eksik analize dayanmıştır. Mirze Kazımbey, kendisinden önceki araştırmacılardan farklı olarak Uygurların etnogenezi ve etnik tarihine daha derinden yanaşmış, özgün bir çalışma ile herkes tarafından kabul edilebilir bir yaklaşım ortaya koymuştur. Buna göre, çağdaş Uygur tarihi araştırmacıları Mirze Kazımbey'in eserini önemli bir kaynak gibi kabul etmekte ve bu çalışmayı Orta Asya halklarının tarihine ilişkin ilk bilimsel eser olarak telakki etmekte.

Mirze Kazımbey'in *Uygurlar Hakkında Araştırmalar* eseri üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Uygur halkının etnik adlandırması tartışılmaktadır. Ona göre, Uygur etnik adı birbirinden farklı birkaç sebeple oluşmuş olabilir. Bazı kaynaklara göre bu ad, Oğuz Han tarafından Türk tayfa başçılarından birine verilen addır. Mirze Kazımbey, XVII. Yüzyıl Hive Hanı ve tarihçisi olan Ebül Kazan'a ait bu görüşü paylaşmakta ve Uygur etnik adının bir Türk tayfa başçısının adından kaynaklandığını desteklemektedir.

Bununla birlikte, Mirze Kazımbey, Uygur sözünün eski Türk dilinde “uymak”, “tarafdar olmak”, “müttefik olmak” anlamında işlendiğini yazmaktadır. Bütperestliğe karşı mücadelede Oğuz Han'a “uyanlar”, sonradan “Uygur” adlandırılmıştır. Mirze Kazımbey düşüncesini desteklemek için Türk dillerinde

¹¹ M. A. Kazım – Bek, *İsledovanie ob Uygurah*, s. 55.

“uymak” sözünün anlamına müracaat etmiştir.¹² Çin kaynaklarına göre ise Uygurların M. Ö. 90’lı yıllardan itibaren “tresse” adı ile tanındığı ve bu sözün “arabacıların başçısı” anlamı taşıdığı gösterilmiştir.

Mirze Kazımbey uzun süren araştırmalar sonucunda yazılı kaynakları tahlil ederek uygurların İ. Bucirin’in belirttiği gibi Moğol menşeli bir halk olmadığını ve bu halkın Türk menşeli olduğunu yazmıştır. Ayrıca, yazılı kaynaklarda ismi geçen hoyhoylarla tresselerin aynı halk, yani Uygurlar olduğunu belirtmiştir. Bu tespitle Mirze Kazımbey, Doğu ve Batı kaynaklarında yer alan terminoloji karışıklığına son vermiştir.

Mirze Kazımbey, eserinin ikinci bölümünde Uygurların hoyhoy adı ile bilindiği dönemdeki kısa tarihini anlatmıştır. Üçüncü bölümde ise “dokuz Uygur” ve “on Uygur” tayfa birliklerinin yaşadığı bölgeleri belirlemiştir. Bu tayfa ittifakları 120 oymağa ayrılmaktaydı. “Dokuz Uygur” tayfa ittifakının reisi Gol – İçkin, “on Uygur” tayfa ittifakının reisi ise İl – İlder unvanı ile isimlendirilmekteydi. Bu iki tayfa ittifakının birleşmesi ile oluşan devletin başkanı ise “idikut” olarak adlandırılmıştır.

Eserin sonunda hoyhoyların sosyal ve kültürel tarihinden bahsedilmiştir. Burada ayrıca Uygur hanları hakkında bilgi verilerek Çin’le Uygur hanlığı arasındaki iktisadi – siyasi ilişkilere değinilmiştir.

Mirze Kazımbey’in Uygurların erken tarihini konu edinen eseri hale de önemli bir bilimsel çalışma olarak değerini korumakta ve eski Türk dilli halkların tarihinin ve kültürünün öğrenilmesinde önemli bir kaynak olmaya devam etmektedir. Bu eser, Mirze Kazımbey’e büyük ün kazandırmıştır. A. N. Kononov, onun Türk dilli halklarının tarihinin öğrenilmesi alanındaki hizmetlerini şöyle değerlendirmiştir: “XIX. Yüzyılın yeni gelişmekte olan Şarkiyatçılık biliminin temsilcisi olan Mirze Kazımbey, özellikle Uygur tarihinin öğrenilmesi işinin öncüsü sayılmaktadır”.¹³ Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda Mirze Kazımbey’in P. Ryubruk, A. Remyüz ve diğer Avrupa tarihçilerinin eserlerine, Arap, Fars, Türk kaynaklarına ve Çin kronolojilerine esaslanarak Uygurların tarihi, dili, etnik kökeni ve kültürü hakkındaki gerçekleri ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.

¹² M. A. Kazım – Bek, *İsledovanie ob Uygurah*, s. 58.

¹³ N. A. Kononov, *İstoriya İzuceniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii*, s. 238.

Uygurların tarihi ve kültürü hakkındaki bir konuda Kazak bilim insanı Cokan Velihanov'un görüşlerine yer vermemek imkânsızdır. Daha 16 yaşında iken Mirze Kazımbey'in eseri ile tanışan ve Mirze Kazımbey'le İ. N. Berezin'in Uygur yazılarının transkripsiyonunu tahlil eden C. Velihanov, ilk defa olarak Uygur dili sözlüğünü hazırlamıştır.¹⁴

3.1.2. Derbendname Eserinin Araştırılmasında Mirze Kazımbey'in Katkıları

Mirze Kazımbey, Türk halklarının eski tarihi üzerine yaptığı araştırmalarla birlikte Azerbaycan'ın eski ve orta yüzyıllar tarihi üzerinde de araştırmalar yapmış ve bu dönemlerle bağlı kaynaklardan istifade etmiştir. Azerbaycan'ın orta yüzyıllar dönemine ait olan *Derbendname* eserine özel bir ilgi göstermiş ve bu alanda uzun araştırmalar yapmıştır.

Derbent şehri ve Azerbaycan'ın kuzey doğu bölgelerinin V – XI. Yüzyıl tarihini konu alan *Derbendname* eserinin yazılma tarihi, dili ve eserin yazarı hakkında ortak bir görüş bulunmamıştır. Bu alandaki araştırmaları ile Arap, Fars, Türk ve Avrupa tarihçilerinin Derbentle ilgili yazılarını karşılıklı tahlil eden Mirze Kazımbey, Azerbaycan tarihçiliği açısından çok önemli bir soruna çözüm bulmaya çalışmıştır.

Mirze Kazımbey'in bu eser hakkındaki sorunları araştırmak istemesinin ne gibi bir sebebi bulunmuştur? Mirze Kazımbey'in dünya görüşünün oluşumunda Azerbaycan muhitinin büyük etkisinin olduğunu ve 18 yaşına kadar Azerbaycan'da yaşadığını belirtmiştik. Felsefe, mantık, İslam hukuku ve felsefesi, Şark dilleri ve edebiyatını Azerbaycan'da öğrenmişti. Gençlik yılları sonrasındaki hayatını vatanından uzakta yaşamak zorunda olsa da her zaman vatan hasretinde olmuş ve hayatının 12 yılını vatanının tarihi üzerine araştırmalara ayırmıştır.¹⁵

Mirze Kazımbey, gençlik yıllarında Derbent'in tarihi hakkında çok iyi bilgi edinmiş ve bu bilgileri doğrudan babasının talimatı ile öğrenmiş bulunmaktaydı. Babasının Derbent hakkındaki sohbetleri ona gençlik yıllarında “Derbent gibi eski

¹⁴ A. A. Gadjiev, *Azerbaydjansko – Kazakskie Literaturnie Svyazi*, s. 182.

¹⁵ V. V. Radlov, *K Voprosu ob Uygurah*, *Zapiski AN*, c. 72, priloj. No. 2, Moskova, 1897

tarihe sahip ikinci bir şehir olamayacağı” duygusunu bahşetmişti. Babasının Roma’nın, Bizans’ın, İran’ın, Arapların, Selçukluların, Altınorda’nın Derbent’e yaptığı saldırılar hakkındaki sohbetlerinin etkisi ile Derbent’e bütün varlığı ile bağlanmıştı. Dünyanın önemli şairlerinin Derbent’i öven şiirlerini çocukken okumuştı.

Mirze Kazımbey, “Derbendname” eseri üzerinde 1839’dan çalışmaya başlasa da yazdıkları elyazmaları 17 Ağustos 1842’de Kazan’da yaşanan yangında yanmış ve bu yüzden çalışması ancak 1851’de tamamlanabilmiştir. Bu çalışma, Petersburg Bilimler Akademisi tarafından Demidov ödülü ile ödüllendirilmiştir. Mirze Kazımbey, “Derbendname” çalışması üzerine şöyle yazmıştır: “Derbendname’ benim vatanıma olan ilgimin kanıtı ve vatanıma olan duygularımın tecessümüdür... Ben 14 yaşında bir çocukken Derbent’in soğuk ve uzun gecelerinde Derbent’in gençlerinin *Derbendname* elyazmalarını okuduğunu hatırlamaktayım”.¹⁶ Elden ele aktarılan bu elyazmanın ünü kısa sürede yayılmaya başladı ise de onun ilk kaynağını hiç kimse belirleyemedi. Bu nadide elyazma birçoklarının dikkatini sadece kitap raflarını zenginleştirmek bakımından celp etti. Bu elyazmanın Derbent’in pek de bilgili olmayan üç tüccarı tarafından yazıldığı ve Derbent’te koyulan bir kural gereği kopyasının çoğaltılmadığı hakkında bilgiler vardı. Buna rağmen bu elyazma birisi tarafından çoğaltılarak okumak arzusunda olanlara dağıtılmıştır. Öğrenmek arzusunda olanlar için çok değerli bir çalışma olan *Derbendname* kısa bir süre sonra ortadan kayboldu. *Derbendname* kitabının adının bile unutulduğu bir sırada Mirze Kazımbey yeniden bu eseri hatırlattı. Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: “Ben bilimin önemini anladıktan sonra hayatımda mühim değişiklikler oldu ve mütemadiyen *Derbendname* hakkında belge ve kaynak toplamaya başladım. Eser Avrupa’nın bilim dünyasında kendine layık olan yeri buldu. Derbent’i terk ederken bu elyazmanı yanıma almadığım için şimdiye dek kendimi affetmedim”.¹⁷

Mirze Kazımbey, Derbent’teki arkadaşlarıyla sürekli diyalogda bulunarak eski elyazmanın ona ulaştırılmasını rica etmiştir. En sonunda 1839’da Kırcalı’lı dostu

¹⁶ A. B. Dorn, Razbor Socineniya Mirzı A. Kazım – Beka pod Zagalaviem Derbent Nameh, **Dvadtsatoe Prisuğenje Ucrejdenie P. M. Demidovım Nagrad**, Spec.lit.Yayınları, Sankt Petersburg,, 1851, s. 225.

¹⁷ A.m., s. 226.

İbrahim Bey'in kâtibi Mirze Kerim üç orijinal nüshadan biri olduğuna inanılan elyazmayı bulup ona göndermiştir.

Derbendname hakkındaki ilk bilimsel görüşün XVIII. Yüzyılın ortalarında Akademik Bayer'e ait olduğu söylenmektedir. 1726'da Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: "Girey Hanın önderliğinde Müslümanlar Derbent ve Ender'i ele geçirdikleri zaman Muhammed Evabi Aktaşı Arap ve Fars kaynakları doğrultusunda Dağıstan'ın tarihinin Türkçe yazılması ile ilgili emir almıştır".¹⁸

Bu tarz bir bilgiye Y. Klaprot'un da eserinde rastlanılmaktadır. Hatta Y. Klaprot, daha şüphe uyandıran bir ifade kullanmaktadır: "Girey Hanın önderliğinde Müslümanlar Kum ve Hazar denizleri arasındaki toprakları ve Ender'i ele geçirdikleri zaman burada yaşamakta olan Muhammed Evabi Aktaşı, Arap ve Fars tarihçilerinin eserlerinden Dağıstan'a ait bölümlerini Türkçeye çevrilmesi ile ilgili emir almıştır".¹⁹

Mirze Kazımbey, *Derbendname* üzerinde çalışırken yukarıda adları geçen bilim insanlarının pek de açık olmayan görüşlerinin yer aldığı eserlerinin kendi içlerinde tezat içerdiklerini ortaya koymuştur. Her iki bilim insanının görüşlerini istinat ettikleri kaynaklar hakkında bilgi vermemişlerdir. Bu ise belli oranda karışıklık doğurmuştur.

Mirze Kazımbey, *Derbendname*'nin hangi Kırım Hanı'nın döneminde yazıldığını belirlemeye de çalışmıştır. Bayer ve Klaprot'un 1570'de Derbent'i ve Ender'i işgal ettiği görüşünün doğru olmadığını ileri sürmüştür. Kırım Hanlarının çeşitli dönemlerde Osmanlı orduları ile birlikte Azerbaycan'a yürüdüğünü kabul etmekle birlikte bunun işgalcilik niteliğini taşımadığını savunmuştur. Kırım ve Dağıstan arasındaki ilk çekişme XVI. Yüzyılın 80'li yıllarına tesadüf etmektedir. Mirze Kazımbey'in Kırım Hanlarının Azerbaycan ve Dağıstan'a yürüyüşlerini bir işgalcilik niteliğinde görmemesi çok ılımlı bir değerlendirmedir. Derbent, Osmanlı – Rusya, Osmanlı – İran çatışmalarında Kırım Hanları tarafından kontrol altında tutulmak istenen bir bölge olmuştur.²⁰

¹⁸ M. A. Kazım – Bek, **Predislovie k Derbend – name**, Elm yayınları, Bakü, 1985, s. 459.

¹⁹ A.e., s. 460

²⁰ A.e., s. 462

1554’de Osmanlı orduları Sinan Paşa’nın kumandasında Şirvan’a saldırdığı zaman Kırım Hanı Selim’in güçleri de saldırıda yer almıştır. 1578’de Osmanlı’nın Safavilerin içinde bulunduğu durumu göz önüne alarak yaptığı saldırıda Kırım Hanı Muhammed Girey’in kardeşi Adil Girey da yer almıştır.²¹ 1584 – 1588 yılları arasında Osmanlı orduları yine Azerbaycan’a saldırıda bulunmuş ve bu saldırılarda Kırım Hanı Muhammed Girey’in oğulları – Gazi Girey Sultan ve Safi Girey Sultan yer almış, Şabran’daki savaşta Gazi Girey Sultan esir düşerken, Safi Girey Sultan ise Kırım’a çekilmek zorunda kalmıştır.²²

Yukarıda ifade edilenler, Bayer’in *Derbendname*’nin XVI. Yüzyılın sonlarında yazılması fikrinin doğru olduğunu göstermektedir. Nitekim *Derbendname*’de ismi geçen kahramanlardan biri olan şiire ve bilime meraklı, “Gezai” adıyla bilenen Gazi Giray Sultan’ın bu dönemde yaşadığı görülmektedir.

Seyit Rıza, Gezai’nin Türkçe ve Çağatayca yazılmış 12 methiyesinin, 2 gazel kitabının bulunduğunu yazmaktadır. Seyit Rıza, Gezai’nin şiire ve bilime olan merakının “*Derbendname*”nin yazılmasında rol oynadığını da düşünmektedir.

Bütün bunlar Bayer ve Klaprot’un *Derbendname*’nin sonuncu nüshasından habersiz olduğunu göstermektedir. Bu yüzdendir ki hem Bayer hem de Klaprot, belirsizliği gidermek amacıyla ilave açıklamalarda bulunmuşlardır.

Mirze Kazımbey’in *Derbendname* ile ilgili diğer bir sorunsalı, İslam’ın yayılması ile “Girey” unvanının ortaya çıkması arasındaki uygunsuzluktur. Dağıstan’da İslam dini Arapların Dağıstan’ı ele geçirmesinden sonra, yani VIII. Yüzyılın birinci yarısında yayılmaya başlamıştır. Hanların Girey unvanını taşımaya başlaması ise bundan çok sonraya tesadüf etmektedir.

Mirze Kazımbey, *Derbendname*’nin Arap, Türk, Fars dillerinde birkaç versiyonunun olduğunu ve 1064’e kadarki olaylardan bahseden Türkçe versiyonunun Muhammed Evabi Aktaşi tarafından yazıldığını belirtmiştir. Mirze Kazımbey, bu bilgiyi Eliyar’ın şu sözlerine dayanarak vermektedir: “Ben, 1805’te *Derbendname*’nin Türkçe versiyonunu, içinde bulunan eski Türkçe sözlerinin artık anlaşılmasız olması sebebiyle Farsçaya çevirdim”.

²¹ A. N. Smirnov, *Rossiya i Turtsiya v XVI – XVII vv.*, c. 1, MDÜ yayınları, Moskova, 1946, s. 258 – 259.

²² Şaraf- name, *Predislovie Velyaminova – Zerinova*, c. II, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1860, s. 86.

Mirze Kazımbey, *Derbendname* hakkında farklı görüşlerin şekillenmesi sebebini de araştırmıştır. *Derbendname*'nin elyazmalarının farklılığını, kaynağı yazılı olarak tekrardan aktaranların bilgisizliklerine, dikkatsizliklerine, tarafsız bir durumda bulunmayışlarına bağlamaktadır. Elyazmayı yeniden yazarak aktaran ana metne çeşitli ilaveler yapmış ve durumu zorlaştırmışlardır. Bu kusurlar Fars, Arap ve Türkçe yazılan nüshaların birçoğunda mevcut bulunmuştur. Birçok elyazmanın orijinalliğinin böyle bir süreç sonrasında değişme gerçekliği bilinen bir olgudur. Muhammed Fuzuli bu yüzden elyazmaların özellikle şu üç şeyden korunmasını tavsiye etmiştir: metni yazılı olarak doğru aktarmayanlar, kötü okuyucu ve sahte eleştirici.

Mirze Kazımbey, *Derbendname*'nin aşağıdaki sürümleri ile bizi tanıştırmıştır:

a) *Türkçe sürüm*; Bu sürüm beş ayrı nüsha halinde bulunmaktadır: i) Berlin'deki Kayzer Kütüphanesi'nde bulunan nüsha (Y. Klaprot bu nüshadan faydalanmıştır). ii) Fransa Kral Kütüphanesi'nde bulunan nüsha (M. Stiven bu nüshadan faydalanmıştır). iii) Petersbur İmparatorluk Kütüphanesi'nde bulunan nüsha (Kazımbey, dostu akademik Dorn'a bu nüshadan faydalanmasını önerdiği için bu nüshayı "Dorn nüshası" olarak isimlendirmiştir). iv) Moskova Rumyantsev nüshası. v) Derbendden Kazımbey'e gönderilen nüsha (Mirze Kazımbey bu nüshadan faydalandığına göre bu nüshayı "Kazımbey nüshası" adlandırılmıştır).²³

Mirze Kazımbey, aralarında ufak farklılığa rağmen bu nüshaların benzerliğine işaret etmiştir. Mirze Kazımbey'in bu düşüncesini diğer tarihçiler ve özellikle V. F. Minorski de paylaşmıştır.²⁴ Bu nüshaların hepsi Azerbaycan Türkçesi ile kaleme alınmıştır.

b) *Farsça Sürüm*: *Derbendname*'nin ikinci sürümü Farsça yazılmış sürümdür. Bu sürümün iki nüshası bulunmaktadır: i) Petersburg Bilimler Akademisi'nin Asya Müzesinde bulunan nüsha ve ii) Petersburg İmparatorluk Kütüphanesi'nde bulunan nüsha. Bu nüshanın kullanılması için gereken izin doğrudan imparator tarafından alınmaktaydı ki bu izin de yalnız Akademik Dorn'a verilmişti. Mirze Kazımbey, kendi elinde bulunan Türkçe sürüm ile Farsça sürümü karşılaştırarak giriş bölümü

²³ A. B. Dorn, *Razbor Socineniya Mirzı A. Kazım – Beka pod Zagalaviem Derbent Nameh*, s. 234.

²⁴ F. V. Minorskiy, *İstoriya Şirvana I Derbenda X – XI Vekov*, s. 26.

hariç bu nüshaların benzerliğine dikkat çekmiştir. Bu kanısını aşağıdaki delillere esaslandırmıştır: i) Türkçe ve Farsça sürümleri arasındaki benzerlik ve Petersburg – Berlin nüshaları arasındaki farklılık, bu iki sürümden birinin diğerinin çevirisi olduğunu ortaya koymaktadır. ii) Türkçe sürümünde oldukça fazla ve gereksiz Arapça ve Farsça kelimeler bulunmaktadır. Bu belli oranda Türk dilinin cümle ve mantık yapısıyla da terslik ortaya çıkarmaktadır. Buradan yola çıkarak, Türkçe sürümünün Farsça sürümünden çevrilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Yalnız, bütün Türkçe sürümde olan nüshalar için bu durum geçerli sayılamaz. Örneğin, Petersburg’da bulunan Türkçe nüsha’da şu tarzdan kelimelere rastlanılmamaktadır: memleket, serhad, ibaret, edavet, meselihe – arazi, mü’ti, serhadat vs.

Türkçe sürümünde sık sık karşılanan “ve şimal taraftan ibaret az tayfe-ye hazariden olan” cümlesi Farsça sürümünde yer alan “dar cinibe-ye şimal ki, ebaret az turke-ehazari bude başad” cümlesinin yanlış çevirisidir. Bir diğer yanlış çeviri ise “muhendis paşa olan memarlar ve sahip vogif olan fehleler”dir ki bununda Farsça metindeki orijinali şöyledir: “me’maran mühendis paşa ve e’malan sahip vogif”.

Abasgulu Ağa Bakıhanov ve Mirze Kazımbey, *Derbendname*’nin Türkçe elyazmaları orijinal kabul ederek onlara üstünlük vermiş, Farsça sürümünün ise yanlışlıklarla dolu bir çeviri olduğunu söylemişlerdir. *Derbendname*’nin iki bölümünü Abasgulu Ağa Bakıhanov *Tiflisskie Vedomosti* gazetesinde Rusça yayınlamaya başlamış ama bu işi tamamlayamamıştır.²⁵

Mirze Kazımbey’in *Derbendname*’nin Avrupa ve Rusya’da tanınmaya başlaması yıllarının tespit edilmesindeki rolü de büyüktür. Mirze Kazımbey şöyle yazmaktadır: “*Derbendname*’nin Avrupa’da bilinmesinin ilk tarihi onun bir nüshasının 23 Ağustos 1722’de I. Petro’nun Derbent’te bulunması sırasında ona hediye edilmesidir. Bu elyazma, I. Petro tarafından Dış İşleri Kollegiyası’na gönderilmiş ve onun hakkında ilk defa o dönemin akademiki Bayer bilgi vermiştir”.²⁶ Ayrıca, Dış İşleri Kollegiyası’ndan 2 Temmuz 1722’de gelen mektupta Kazan canişinliğine elyazmaların Türk dilinden Rusçaya çevrilmesi de emredilmiştir. Bu görevi, G. Sungeliyev, Y. İgubulatov, İ. Vasilyev gerçekleştirmiştir. Ayrıca, Türk, Fars ve diğer dilleri bilen Moldavya Knyazı Dmitri Gantemir, I. Petro’nun

²⁵ A. Bakıhanov, *Gulistan – İrem*, Elm Yayınları, Bakü, 1926

²⁶ L. Avarskiy, *Derbendname*, Merani Yayınları, Tiflis, 1898.

Kafkasya halklarına sunduğu manifestoyu 3 dilde düzenlemiş ve I. Petro'nun bizzat ilgilendiği elyazmaların toplanmasında görev almıştır. Gantemir, *Derbendname*'nin söz konusu elyazmasını Latinceye de çevirmiştir.

Mirze Kazımbey, *Derbendname*'nin Latince çevirisinden habersiz olduğundan Bayer'in bilgileri ile yetinmiştir.

Y. Klaprot'un 1807 – 1809 yıllarında Kafkasya'ya seyahatı hakkındaki hatıralarından onun Bayer'in ve ayrıca Alman Tarihçisi Dicc'in *Derbendname*'sinden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Akademik V. Bartold'a göre, Bayer ve Diççin'in elyazmaları Y. Klaprot'ta kalmış ve 1815'te ölümünün ardından kaybolmuştur.²⁷

Sonuç olarak *Derbendname*'nin üç tam baskısının olduğunu söylemek mümkündür. Birincisi Avrupa tarihçisi Y. Klaprot'un 1829'da Fransızca baskısı, ikincisi 18 yıl sonra Profesör Mirze Kazımbey'in Türkçe (İngilizce) baskısı ve üçüncüsü 1898'de Tiflis Gori Seminaryası'nın öğretmeni Seferelibey Veliyev'in Rusça baskısıdır ki, bu baskı Elihan Avarlı'nın editörlüğünde yayımlanmıştır.²⁸ Elihan Avarlı, Zagatala'da Sudan Halilov adli birisinde *Derbendname*'nin Arapça nüshasının bulunduğunu ileri sürmüştür.

Mirze Kazımbey'in tarih araştırmaları doğrultusunda yazdığı *Derbendname* eseri ona büyük ün kazandırdı ve onun İngilizce olan sürümü Britaniya Kraliçesi'nin "Altın Nişanı" ile ödüllendirildi. Bununla Mirze Kazımbey, Azerbaycan'ın orta yüzyıllar dönemine dair en önemli kaynaklardan biri olan *Derbendname*'nin ne zaman ve kim tarafından yazılması, onun sürümleri, dili ve Avrupa'da da yayılması alanında tespit etme işini başarıyla tamamlamıştır.

3.1.3. Mirze Kazımbey'in Rus Tarihçilik Anlayışındaki Rolü

Mirze Kazımbey döneminin tarihçilik anlayışında mühim rol oynamıştır. K. Foygıt'a göre Mirze Kazımbey 1828 – 1845 yılları arasında Şark düşünürleri, edebiyatçıları ve âlimleri hakkında bine yakın makale yazmış ve onları bir

²⁷ V. V. Bartold, *K Voprosu o Proishojdenii Derbend-name*, s. 498.

²⁸ L. Avarskiy, *Derbendname*, s. 22.

ansiklopedi halinde derlemek istemiştir. Bu makalelerin birçoğu kısa hacimli olsa da söz konusu şahıslar hakkında temel bibliografik bilgileri içermiştir. Bu bağlamda Mirze Kazımbey, Rus şarkiyatçılık alanının ilk tarihçisi idi. Onun dünya ülkelerinin kültür tarihi doğrultusundaki araştırmaları, bir evrensel araştırmacı ile karşılaşma duygusunu doğurmaktadır. Şark kültürünün tarihi, onun Avrupa için de bir miras olabileceği düşüncesi Mirze Kazımbey'in *Şark Dilciliğinin Avrupa'da Teşekkülü, Başarıları ve Asya'da Tenezzülü* başlıklı makalesinde ortaya konulmuştur. Hilafetin ilk asırlardaki İslam dünyasını medenileştirmesi rolünün hiç de Roma'nın rolünden geri kalmadığını belirtmiştir.²⁹

Mirze Kazımbey, Şark edebiyatının öğrenilmesinin bütün medeni dünya için gerekli olduğunu vurgulamıştır. Özellikle Rusya için Şark'ın tarihini, dilini öğrenmenin sadece iktisadi çıkarlar için değil kültürel gelişmişlik için de vacip olduğuna işaret etmiştir.

Mirze Kazımbey, Rusya'da Şarkiyatçılığın gelişmesinde Maarif Bakanı S. S. Uvarov'un önemli hizmetleri olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca Şark numizmatikası ile Rus halkını tanıştıran Avrupa'lı şarkiyatçı Fren'in, Mogolçayı öğrenmeye çalışan Akademik Şlit'in faaliyetlerini de olumlu değerlendirmiştir. Mirze Kazımbey, Tiflis'te, Kazak'ta, Gence'de, Nahcivan'da ve Lenkeran'da Türk – Tatar dillerinin öğrenilmesine izin verilmesi için de çaba harcamıştır.

Şark Dilciliğinin Avrupa'da Teşekkülü, Başarıları ve Asya'da Tenezzülü başlıklı makalesinde Şark bilim ve edebiyatının üstünlüklerini dile getirerek Firdevsi'yi "Farsların Homer'i" adlandırmıştır ve Hafız'ın eserlerine, Sadi'nin *Gülistan*'ına büyük önem vermiştir.

Tarihi kaynak ve eserlerin çevrilmesi, yayımlanması, Şark elyazmalarının biyografisi alanında Mirze Kazımbey'in büyük hizmetleri olmuştur. Örneğin arkeolog Arslan beyin tarihi araştırmaları onun dikkatini çekmiştir. Arkeoloji ve numizmatika alanında atılan yeni adımlar (1846'da Rusya Arkeoloji Cemiyeti'nin kurulması, 1851'de bu cemiyetin Şark şubesinin açılması), bilimsel yarışmaların düzenlenmesine ve zengin numizmatik örneklerin yaranmasına sebep olmuştu. 1844'de Kazan Üniversitesi'nde zengin numizmatik şubeyi Mirze Kazımbey

²⁹ M. Kazım – Bek, *İzbranne Proizvedeniya*, s. 338.

yürütmüş ve burada Şark sikkeleri ve Şark epigrafik abideleri ile ilgili birçok araştırma yapmıştır. Mirze Kazımbey'in açtığı yol, Rus yazar, şarkiyatçı ve diğer bilim insanlarını Azerbaycan'la, onun tarihi geçmişi, arkeolojisi, numizmatikası ve epigrafikası ile ilgili bilimsel çalışmalar yazmaya teşvik etmiştir.³⁰

Mirze Kazımbey, ayrıca elde ettiği kaynakları kendi evinde düzenleyen, toplayan çok hassas bir bibliyofil olmuştur. Bu sayede çok zengin bir kütüphaneye sahip olmuştur. Kütüphanesinde, çalıştığı bilimsel alanlarla ilgili hiçbir yerde bulunmayan nadir elyazma ve kaynaklar yer almıştır. Onun kütüphanesi, ölümünün ardından Petersburg Üniversitesi tarafından satın alınmıştır.

Elyazmaların ve özellikle Şark dilleri örneklerinin kitaplaştırılmasında, kataloga alınmasında da Mirze Kazımbey'in büyük rolü olmuştur. Petersburg genel kütüphanesinde bulunan Şark elyazmalarının izahlı katalogunun hazırlanması işini M. C. Topçubaşov, B. A. Dorn, H. D. Fren ve F. V. Şarma tamamlamış, 1851'de Rus, Fransız dillerinde yayınlanmış bu katalogda Türk, Arap, Fars, Çin, Tibet ve başka dillerde yazılmış 901 manuskriptin bilimsel izahı verilmiştir. Bu işle ilgili olarak Mirze Kazımbey "Sovremennik" dergisinde makale yayımlamış ve katalogu "hazine sırrının göstergesi" olarak tanımlamıştır.³¹

Petersburg üniversitesi Profesörü Mirze Kazımbey, M. C. Topçubaşov'la birlikte Rus gazete ve dergilerinde yayımladıkları bilimsel makalelerde Azerbaycan ve Şark edebiyatının sorunlarından da bahsetmiştir. Mirze Kazımbey'in bu alandaki hizmetleri büyüktür. Onun edebiyatçılık mirası eserlerinde tartıştığı sorunların önemi ile daha iyi anlaşılmaktadır. Mirze Kazımbey'in *İslam Öncesi Farsların Dili ve Edebiyatı*, *Fars Edebiyatı*, *Yeni Fars Edebiyatının Başlangıcı Hakkında Eski Fars Rivayetleri*, *Mitoloji Sözlüğü*, *Firdevsi'ye göre Fars Mitolojisi* gibi eserleri başlangıçtan XIX. Yüzyılın birinci yarısına kadar Fars ve Farsdilli edebiyatın gelişme dönemlerini, onun çeşitli temsilcilerinin özelliklerini incelemiştir. Mirze Kazımbey bu çalışmaları sırasında hem eski İran kaynaklarından, çivi yazısı metinlerinden, eski destanlardan, halk rivayet ve efsanelerinden hem de *Avesta*'dan, yunan, Yahudi, Bizans, Suriye kaynaklarından faydalanmıştır.

³⁰ M. S. Neymat, **Korpus Epigraficeskih Pamyatnikov Azerbaydjana**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1991.

³¹ Kazım – Bek M., Rospis Vostocnım Rukopisyam i Ksilografam İmp. Publicnoy Biblioteki v S. Petersburge, **Sovremennik**, No. 4, Moskova, 1852, s. 142

Mirze Kazımbey'in Azerbaycan'ın en eski tarihi dönemlerini inceleme sırasında Zerdüştüğe ve bu dinin kitabı sayılan *Avesta*'ya başvurması takdire şayan bir teşebbüstür. Mirze Kazımbey, Zerdüşü gerçek bir tarihi şahıs *Avesta*'yı mukaddes bir kitap ve yine Zerbüş'tü bu kitabın yazarı ve döneminin dini öğretisinin gelişime açık temsilcisi gibi değerlendirmiştir. Batı bilim insanlarının Zerdüş'tün vatanının Baktriya veya Sogdiana olarak göstermesinin aksine Mirze Kazımbey onun tarihi Azerbaycan coğrafyasında doğduğunu savunmuştur.

“Azerbaycan” sözünün etimolojik izahının da Zerdüştlük ve *Avesta* ile ilgili olduğunu savunmuştur. *Avesta*'da adı geçen zengin bir ülke ismi olan “Airien –vecd” ile “Azerbaycan” arasındaki benzerliğe işaret etmiştir. Bununla birlikte “Azerbaycan” sözünün oluşumunun başka bir izahı üzerinde de durmuştur. Bu diğer izaha göre “azer” sözü, “ozar” sözünden gelmektedir ki, bu sözün anlamı da “od”dur. Bununla Mirze Kazımbey “Azerbaycan”ın “odlar ülkesi” anlamına geldiğini ortaya koymuştur.³²

“Azerbaycan” sözünün etimolojik izahında Mirze Kazımbey İran kaynaklarına da başvurmuştur. Azerbaycan'ın M. Ö. VII – VI. Yüzyıllarda Kuzey Midya'nın parçası olduğu fikrini kabul etmektedir. Bu adın İranlılara İran Azerbaycan'ı yani Ağrı dağlarından başlayan Kuzey Midya anlattığını bildirmiştir. Tarihi delillere ve eski çağ yazarlarının eserlerine istinat ederek eski çağda Midya'nın çok kozmopolitik bir ülke olduğunu göstermiştir. Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: “Azerbaycan, ya da Aderbican, Ermenistan, Irak ve Osmanlı'nın Kürdistan bölgesi arasında yerleşen geniş ülke olmuştur. Azerbaycan; Şirvan, Gilan, Mazandaran'la sınırdış olmuştur ve Hazar Denizi ile çevrilmişti. Bu ülkenin en önemli şehri Tebriz idi”.³³

Mirze Kazımbey, Azerbaycan'da din olgusunu da ele almış ve bir isyan veya geniş katılımlı halk direnişi olan Babek hareketini de incelemiştir. Yalnız Mirze Kazımbey, Babek hareketi veya isyanı ile ilgili sadece dini boyuta işaret etmiş onun anti feodal boyutuna eğilmemiştir. İsyanın katılımcılarını fanatik olarak tanımlayan

³² M. Kazım – Bek, O Yazıke Literature Persov do İslamizma, *Tsentarlınıy Gosudarstvenniy Arhiv Tat. ASSR*, f. 116, d. 13, op.1.

³³ M. Kazım – Bek, *Ucebnoe Posobie dlya Vremmenogo Kursu Turetskogo Yazıka*, Obrazovaniye Yayınları, Sankt Petersburg, 1854

Mirze Kazımbey, bu isyanı İslam dinine karşı yürütülen bir halk hareketi adlandırmıştır.

Mirze Kazımbey, Babek'in kişiliğini özel bir dikkatle ele alarak 1859'da yayımladığı *Müridizm ve Şamil* eserinde şöyle yazmıştır: “Babek'in zaferlerinin büyüklüğü, 20 yıl boyunca hilafet egemenliğini tehlike altına almıştır”.³⁴ Mirze Kazımbey, Babek'in idam sahnesini tasvir ederek onun idam sırasında sergilediği mertliğe, iradeye hayran kaldığını belirtmiş ve iktidarın uyguladığı işkenceli ceza tedbirlerini eleştirmiştir. Mirze Kazımbey, Babek'i, “günahsız kurbanlar uğrunda kendini feda eden mert insan” olarak tanımlamıştır. Babek'i bir mertlik karakteri ile ön plana çıkaran Mirze Kazımbey, böylece vatan ve bağımsızlık uğrunda savaşanların mert ve iradeli insanlara dönüştüğünü anlatmaya çalışmıştır.³⁵

Mirze Kazımbey'in Guba hakkında da ilginç düşünceleri olmuştur. Onun yayımlamaya fırsat bulamadığı *Guba'da Su Kemerleri*, *Güney Kafkasya'dan Haberler* başlıklı makalelerinde Guba Hanlığı'nın tarihi, onun sınırları, Osmanlı ile İran arasındaki savaşlarda savaş meydanına çevrilmesi anlatılmıştır. Şabrangala'nın I. Abbas Şah döneminde inşa edildiğini, Hudat'ın ise XVII. Yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş bir şehir olduğunu belirtmiştir. Şabran'ın eski Guba eyaletinin en eski şehri olduğunu belirten Mirze Kazımbey, burada Tohtamış Han'ın adına paralar basıldığına işaret etmiştir.³⁶

Mirze Kazımbey, tarih üzerine araştırmalarında Azerbaycan'ın çeşitli tarihi olaylarına değinmiş ve araştırmacıları Türk dilini öğrenmeye çağırmıştır. Bir halkın dilini öğrenmeden onun tarihini derinden öğrenmenin imkânsız olduğuna inanmaktaydı.

3.2. Mirze Kazımbey'in İslam Tarihi Üzerine Araştırmaları

XIX. Yüzyılın 40'lı yıllarından itibaren Mirze Kazımbey, Kazan Üniversitesi ve Kazan Gimnazyum'undaki çalışmaları ile birlikte İslam'ın esasları, İslam hukuku, İslam dini ve İslam peygamberi hakkında geniş kapsamlı eserler yazmaya

³⁴ *Nauchnyy Arhiv İnstituta İstorii AN Az. SSR*, f. 1, op. 4, d. 2045, l.2, t.y., s. 24.

³⁵ A.e. s.26

³⁶ M. Kazım – Bek, *Reç po Slucayu Otritiya v St. Petersburgskom Universiteta Fakulteta Vostocnih Yazikov*, *İzbrannıe Proizvedeniya*, 1985, s. 9.

başlamıştır. 1845'te kendisinin ünlü eserlerinden biri sayılan *Mühteser-ül-Vikkayet* yayımlanmıştır. Eser, dönemin bilim insanları tarafından oldukça iyi karşılanmış ve Mirze Kazımbey'in Avrupa'da tanınmasına vesile olmuştur. İ. N. Berezin, bu eserin değerini ve Mirze Kazımbey'e kazandırdığı ünü şu şekilde ifade etmiştir: "...bu kadar iyi bir eser, yalnız İslam hakkında derin bilgiye sahip biri tarafından yazılabilirdi. Bu eser, Mirze Kazımbey'in eserleri arasında öncelikli bir yere sahiptir".³⁷

Mirze Kazımbey, bu eserin hazırlanmasında Türkiye, İran ve Hindistan'da bulunan elyazmalara da ulaşmış ve konu ile ilgili çeşitli eserlerle karşılaştırma yapmıştır. Mirze Kazımbey, eserin Rusça yayımlanmış baskısına yazdığı önsözde İslam dini ve İslam hukuku hakkındaki düşüncelerini açıklamıştır. Bu eser, İslam dini ve hukukunun Rusya ve Avrupa'da tarafsız, önyargısız ve bilimsel açıdan öğrenilmesinin ilk araçlarından biri olduğundan hem Rusya'da hem de Avrupa'da Mirze Kazımbey İslam'ın öğrenilmesi alanın ilk temsilcisi sayılmıştır.³⁸

Mirze Kazımbey'in İslam hukukunun öğrenilmesi alanındaki ikinci çalışması olan *Razbor Socineniya g-na Tornay: İzlojenie Nacal Musulmanskogo Zakonovedeniya* 1851'de tamamlanmıştır. Tornay'la yapılan yazışmaları esas alarak hazırlanan bu çalışmanın devamı sayılabilecek ikinci çalışma ise "Ob Ustroystve Sudebnogo Dela Musul'man Zakafkaz'ya" başlığı altında basılmıştır. Çalışmanın önemi, yazarın ilk defa olarak Müslüman adet ve hukuku arasında fark olduğunu belirtmesinden kaynaklanmaktadır. Çalışmanın bir diğer önemi ise Rusya'da İslam hukukunun öğrenilmesi hususunun dillendirilmesi olmuştur.

Mirze Kazımbey, İslam dininin öğrenilmesini, onun doğru anlaşılmasını ve onun Müslüman halkların hayatında oynadığı rolün bilimsel açıdan değerlendirilmesini telkin etmiştir. Bu amaç için Kuran'ın anlaşılması zor olan ifadeleri ve terimlerinin izahını hazırlamıştır. Mirze Kazımbey'in Kuran'ın tefsiri üzerine yaptığı araştırmaların tarihi onun Kazan'da bulunduğu yıllara kadar

³⁷ A. e.

³⁸ A. K. Rzayev, M. Kazım –Bek Osnovopolojnik İzuceniya Musulmanskogo Prava v Rossii, *İzvestiya AN Azerb. SSR*, no. 3, 1974, s. 136.

gitmektedir.³⁹ Bu çalışmalarının amacını, 1842’de Fransa’da yayımlanan *Asiatique* dergisinde açıklamış ve bu konuda Akademik Dorn’la görüşmelerde bulunmuştur.⁴⁰ Mirze Kazımbey’in İslam hukuku ile ilgili diğer eserleri ise şunlardır: *Şeraul’ İslam: Kniga o Zaloge i Torgovle* (1862), *Şeraul’ İslam: Kniga o Nasledstve* (1867), *Şeraul’ İslam: Kniga o Brake*. Son eser, Mirze Kazımbey’in sağlık sorunları yüzünden tamamlanamamış ve dolayısıyla da hayatta iken yayımlanmamıştır. Söz konusu bu üç eserde, İslam hukukunun oluşması, gelişimi ve onun kaynakları derinden araştırılmış, Şark hukukunun temel hükümleri, miras hukuku, aile ve evlilik meseleleri, İslam hukukunda hâkimin yeri ve rolü, sözleşmeler hukuku ve diğer meseleler incelenmiştir.

Mirze Kazımbey, İslam hukukunun organik olarak İslam dininden beslendiğini, bütün kanunların o veya bu şekilde İslam teolojisinden etkilendiğini vurgulamıştır. Bu vesile ile birçok kanunda mevcut olan eksikten kaynaklanan sorunlar bağlamında şöyle yazmıştır: “İslam’ın ilk döneminde din unsurunun kanunlardaki ağırlığı hissedilmemiş ve kanunlar dini ruhla oluşturulmuştur. Bu durum, kanunların hukuksal temelini zayıflatmıştır”.⁴¹ İslam dinini kabul etmiş ve Müslüman hukuku alanında bilimsel çalışmaları olan hiçbir İslam hukukçusunun diğer hukuklardan haberdar olmadığını belirtmiş ve Müslüman ulemanın hukuk biliminin İslam dininden ayrı olarak mevcut olabildiğini düşünemediklerini göstermiştir.

Mirze Kazımbey, diğer hukuk ve mevzuatları araştıran Batı Avrupa hukukçularının çalışmalarını okuduktan sonra Vorms, Maknaten, Perro, Dossa gibi hukukçuların eserlerinde İslam hukukunun çok yüzeysel araştırıldığını belirtmiş ve araştırmaların tek taraflı olduğunu vurgulamıştır.⁴²

³⁹ Bir anlamda Kuranın tefsiri sayılabilecek olan Konkordans isimli çalışma 1859ta tamamlanmış ve aynı yıl Petersburgda yayımlanmıştır. Konkordans, Rusça baskısının ardından İngilizce ve Fransızca da yayımlanmıştır.

⁴⁰ M. Kazım – Bek, **Polny Konkordans Korana, ili Klyuc ko vsem Slovam I Virajeniyam ego Tekstov, dlya Rukovodstva k İssledovaniyu Religioznih, Yuridiceskih I Literaturnih Nacal vsey Knigi.**, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1859.

⁴¹ M. Kazım – Bek, **Şeraul – İslam, ili Zakonı Musulman Şiitskogo Veroispovedeniya, Kn. II. O Nasledstve**, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1867.

⁴² M. Kazım –Bek, Otviz o Dissertatsii Magistrata Girgasa, **Gos. İstoriceskiy Arhiv Leningradskoy Oblasti**, f. 14, op. 3, ed. xr. 15503, svyazka 1078. t.y.

Müslüman ülkelerde hukukun benzer olduğu ve tek kaynaktan doğduğu fikrini ileri süren Mirze Kazımbey, İslam'ın çeşitli tarikat ve mezheplerinde kuralların bazı farklılık oluşturmaları fikrine de karşı çıkmış ve Müslüman kanunlarının tek bir risalede toplanmasını önermiştir. Müslüman kanunlarının tek bir risalede toplanması ile çeşitli tarikat ve mezhepler arasındaki süregelen anlaşmazlıkların da çözümünü sağlayacağından Mirze Kazımbey devletin bu işte öncülük almasını istemiştir. Böyle bir ortak hukukun korunmamasının ancak İslam dünyası içinde ayrılıkçılığı isteyen şeyhlerin işine geldiğini bildirmiştir. Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: “İslam'ın ilk yüzyıllarında mezhepçilik ve tarikatçılığı destekleyenler, iktidarı ele geçirmek isteyenlerdi”.⁴³

Kanunların oluşmasının, yazıya geçirilmesinin ve kanunların sınıflandırılmasının çok önemli ve zor bir iş olduğunu bilen Mirze Kazımbey, herhangi bir kanunun hazırlanmasında kanuna tabi olacak halkın, onun tarihinin ve geleneklerinin hesaba katılmasının gerekliliğine değinmiştir: “Kanun koyucu, halkın ruhu, temayülü, inancı ve geleneklerini dikkate almalıdır, aksi takdirde kanun halkın refahını iyileştirmez ve amacına ulaşamaz”. Kazımbey, yalnız halkın refahının iyileştirilmesine çalışan hükümetin olduğu yerde doğru ve adaletli, insancıl kanunların olabileceğini söylemiştir. “Bab ve Babiler” eserinde şöyle yazmıştır: “İyi, olumlu kanunların olmadığı yerde hükümete vicdanı adalet hakkında düşünme imkânı vermez”.⁴⁴

Örfi hukuk meseleleri de Mirze Kazımbey'in hukuki bakış açısında önemli yer tutmuştur. Bu yüzden eski dönemlerden XIX. Yüzyıla kadar olan dönemde örfi hukukunun gelişme tarihini araştırmıştır. Mirze Kazımbey, çeşitli halkların örfi hukuku kaynaklarını karşılaştırarak şöyle bir sonuca varmıştır: “Halkların tarihinde örfi hukukun yaranmasına ve gelişmesine bakarsak eğer eskiden güçsüzlerin hayatında güçlülerin hukukunun büyük rolünün olduğunu görebiliriz. Bu bakımdan uzun bir süre insanlık tarihinde hümanizm düşüncesinin yer almadığını söylersek yanlış bir ifade kullanmamış oluruz”.⁴⁵

⁴³ M. Kazım – Bek, **Şeraul – İslam, ili Zakomı Musulman Şiitskogo Veroispovedeniya, Kn. I. O Torgovle i Zaloge**, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg,1862, s. 9.

⁴⁴ M. Kazım – Bek, **Bab i Babidi** , Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg,1865, s. 21.

⁴⁵ M. Kazım – Bek, **Şeraul – İslam, ili Zakomı Musulman Şiitskogo Veroispovedeniya, Kn. II. O Nasledstve**, s. 11.

Mirze Kazimbey, bir sonraki eserinde de miras hukuku bağlamında “güçlü hukuku” ve “güçsüz hukuksuzluğu” düşüncesini çeşitli halkların örfi hukuku örnekleri esasında incelemiştir. Örfi hukuk hakkında yazdığı eserinde şöyle yazmıştır: “Atinalı ve Romalılarda barbar kökenin izleri maarifçilik akını ile silinmiş ancak ailenin güçsüz üyelerinin hakları güçlülerin hukuku tarafından yok edilmiştir”.⁴⁶

Miras meselesinde güçlülerin güçsüzler üzerindeki egemenliği meselesini Mirze Kazimbey, Şark halkları örneğinde çok objektif bir zeminde ıııklandırmıştır. Eşi ölmüş kadınların, onların çocuklarının mirastan mahrum edilmesinin kabul edilemez olduğunu hesap ederek kadınların toplumda hakları meselelerine bir daha işaret etmiş, Araplarda ölmüş akrabalarından kalan mal varlığının paylaşılmasında eşin, kız çocuklarının dikkate alınmaması durumunu eleştirmiştir. Bu durumun Türklerde ve Slavyanlarda da olduğuna işaret etmiştir.

Mirze Kazimbey, araştırmalarında İslam’da miras hukukuna özel bir yer ayırmış, bu hukukun eksik yönlerini eleştirmiş ve bu eksiklerinin bir anlamda İslam dininden kaynaklandığını belirtmiştir. Ona göre, Şark’ta modernleşmenin, bilim ve eğitimin önündeki en önemli engel İslam dini olmuştur: “Şeriat hukukunun bütün alanlarında olduğu gibi miras hakları da daha dönüştürölmüş değildir ve İslam çetin ki buna izin versin”.⁴⁷

Mirze Kazimbey’in kanunların sistemleştirilmesi, uygunlaştırılması yolundaki çalışması dikkat çekmektedir. Müslüman halklarının hukuk mevzuatındaki gayri nizamilik ona göre sadece İslam ideologlarının değil, yönetimlerin de suçudur. Yönetimlerin bu işi çözmek için kararlı davranması gerekliliğine işaret etmiştir. Müslüman ölkelerde mevzuatın karışıklığı dolayısıyla hâkimlerin belli bir dava hakkında hangi kanunu veya normu esas alacağını öngörememektedir. Bu durum ise ona göre hukukta bütönlüğü bozmakla beraber hukukun yozlaşmasına da sebep olmaktadır. Hem yetki paylaşımı ve kanun koyma alanında otoritelerin bir hiyerarşik düzene tabi olmaması hem de ulemanın ve farklı mezhep ve tarikatların birbirine zıt fetvalarda bulunması sebepleriyle hâkimlerin hangi kuralın üstün olduğu konusunda karara varamadıklarını belirtmiştir. Kuralların birbirine zıt olmasının olumsuz

⁴⁶ A.e., s. 12.

⁴⁷ A.e., s. 13.

sonuçlar doğurduğunu ileri sürerek Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: “...kendi inanç önderine bağlı olarak hakim....davaya istediği yönde karara bağlar; burada onun kararı her zaman belli bir etki altındadır. Kararından dolayı yönetim onu hiçbir şekilde suçlamaya kadir değildir. Bu sebepten dolayı çoğu zaman kadılar tarafından verilen kararları anlamak mümkün değildir. Kararlarda bir bütünlük söz konusu değildir. Bu durum özellikle Kafkas Müslümanlarında söz konusudur”.⁴⁸

Müslüman hukukçuların hukuki bakış açılarını gözden geçiren Mirze Kazımbey, onların mülkiyet hukuku, hukuk subjesi ve hukuk objesi, sözleşmeler, nikâh, vasiyet ve diğer meselelerdeki görüşlerini araştırmıştır. Bu hukukçuları, kanunları belirsiz bir şekilde yorumlamakla, skolâstik düşünceleri esas almakla suçlamıştır.

Buna bağlı olarak Mirze Kazımbey Müslüman kanunlarının anlaşılmasız ve ağdalı dilini çok katı bir şekilde eleştirmiş ve bu işte kanun koyucuları suçlamıştır. Kanunların sade vatandaşlar tarafından anlaşılır olması gerektiğine işaret etmiştir: “Müslüman hukukçuları birçok hallerde zor anlaşılır yazı üslubu ile övünmektedirler. Zannımca onlar bununla sadece hukukçuların anlayabileceği bir yazı üslubunun var olmasını düşünmüşlerdir”.⁴⁹

Hayatının sonuna doğru Mirze Kazımbey, İslam hukukunda nikâh hakkında mecmuanın Rusçaya çevrilmesi üzerinde çalışmış ve çeviriyle beraber aile ve nikâh meseleleri hakkında geniş yorumlar hazırlamıştır. Mirze Kazımbey’in İslam hukuku hakkındaki eserlerinden sonuncusu “Şeriül-İslam: Nikâh Hakkında Kitap” başlığını taşımıştır. Belirtelim ki sağlık sorunları sebebiyle Mirze Kazımbey bu eseri hayatta iken bastıramamıştır.

Mirze Kazımbey’in yukarıda adları verilen eserleri kısa bir süre sonra İslam ülkelerinde tanınmaya başladı ve İran’ın resmi kurumları tarafından bu eserlerde yer alan düşünceler benimsenmeye başlandı.

Mirze Kazımbey’in İslam hukukunun öğrenilmesi alanında gördüğü en önemli işlerden biri de İslam hukukunun kaynaklarını araştırmaktır. Ona göre İslam hukukunun dört temel kaynağı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi ve en esası Kuran’dır. İkincisi sünnet, üçüncüsü icma, dördüncüsü ise kıyastır.

⁴⁸ A.e., s.14.

⁴⁹ A.e., s. 9.

Mirze Kazımbey çok yönlü araştırmalarında dinin, özellikle İslam dininin tarihine başvurarak kendi dini görüşlerini ve dine olan bakış açısını açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda onun en dikkat çeken eseri yazımını 1860'da tamamladığı “İslam Tarihi”dir. Mirze Kazımbey bu eserinde fanatizmin yaranması, onun halkların gelişimine etkileri ve bu yoldan kurtulmanın yöntemlerini göstermiştir. Diğer maarifçiler gibi Mirze Kazımbey de fanatizmin köklerini kitlelerin avamlılığına, insanların dini gerekçelerle kandırılmasına bağlamıştır: “İnsanın kurtulması için inam gerekmektedir, ama insanın avamlığı bunu anlamaya izin vermemektedir. Bu insanların gereksiz amaçlar için kullanılmasını kolaylaştırmaktadır”.⁵⁰

Kötü eylemlerin etkisinde kalan halk, Mirze Kazımbey'e göre, bir dinin taraftarlarığından otekine, bir itikat sisteminden öteki sisteme geçmektedir. Ve bütün bunlar bilinçli olarak yapılmaktadır. Soyut kavramları anlamak imkânından mahrum olan insanın dini temelleri ihtiyaç doğrultusunda insanı sembolizme götürmektedir.⁵¹ İnsanın inancını kendisinde yansıtan bu türden semboller çeşitli ülkelerde insanların çeşitli hayvanlara, eşyalara ve doğa nesnelere ibadet etmesini doğurmaktadır.

Mirze Kazımbey, putperestliğin temelini açıklamaya çalışmış ama Hristiyanlığın kökenine ve niteliğine değinmemiştir. Bu onun dini çalışmalarının olgunluğa ulaşmadığını göstermektedir. Zira Mirze Kazımbey Hristiyanlığı eleştirmemiştir. Buna mukabil İslam dinini ağır dille eleştirmiştir. Yalnız Mirze Kazımbey İslam dini ve esaslarına saygısız bir üslupla yanaşmamış, onun tahrip edilmiş yönlerini göstermiş ve zararlı sonuçlarını eleştirmiştir. Ayrıca eleştirel bakış açısının dayanağı ateizm değil maarifçilik olmuştur.

Mirze Kazımbey'in eserleri, İslam'ın tahrip edilmiş yönlerinin eleştirisi bakımından bugün de önem taşımaktadır. Düşünür, İslam tarihinin, İslam'ın Şark'ta yayılmasının iyi araştırılması gerektiğini bildirmiştir. Mirze Kazımbey bu konuda şöyle yazmıştır: “Bu meselerin çözümü kısa bir zaman içinde gerçekleşmeyecek. Bunun için on hatta yüzyıllar gerekebilir”.⁵²

Mirze Kazımbey, Arabistan yarımadası göçebeleri tarafından İslam'ın kabul edilmesi sebeplerini araştırmaya çalışmıştır. Mirze Kazımbey, dünya halkları

⁵⁰ M. Kazım – Bek, İslam i Muhammed, **Russkoe Slovo**, No. 8 – 10, Moskova, 1860, s. 136.

⁵¹ Kazem – Bek, İstoriya İslama. Obozrenie Vostoka v Politiceskom Otnoşenii pered Poyavleniem Muhammeda, **Russkoye slovo**, N 25, Moskova, 1860, s. 120.

⁵² A.e., s. 120..

arasında çatışmaya sebep olan ideolojileri eleştirmiş ve halklar arasında dostluğun inşa edilmesi yollarını aramıştır. Mirze Kazımbey karşılıklı diyalogu halklar arasında sivil ve barışçıl ilişkilerin gelişmesi vasıtası olarak görmüştür. 1841’de yazdığı *Uygurlar Hakkında Araştırmalar* eserinde şöyle yazmıştır: “Uygurların üstünlüklerinden biri onların komşu halklarla olan kesintisiz ilişkileridir”.⁵³

İslam tarihi üzerine araştırmalar yapan birçok araştırmacıdan farklı olarak Mirze Kazımbey, İslamın hem dini felsefi teori, hem de sosyo – politik ve hukuki gibi misyonlarının bulunduğunu belirtmiştir. Buna göre de İslam Şark halklarının tarihinde önemli rol oynamıştır.

Mirze Kazımbey’in Muhammed Peygamber ve Kuran hakkında çok ilginç fikirleri olmuştur. İslam ideologlarının aksine Kuran’ın Allah tarafından değil insan tarafından yani Muhammed peygamber ve onun devamcıları tarafından yazıldığı hakkında görüşleri vardır.⁵⁴ Mirze Kazımbey, *İslam Tarihi* isimli eserinde şöyle yazmıştır: “Muhammed Peygamber kendi yaratıcılığını ilahi vahyin cazibesi gibi sunarak bunu olağanüstü mucize adlandırmıştır”.⁵⁵

Mirze Kazımbey’e göre Muhammed Peygamberin yayılcılık düşünceleri, çok büyük ustalıkla bedii üslup kullanılarak ört bas edilmiş ve bütün halklar bu vaatlere hiçbir şüphe taşımadan inanmışlardır.⁵⁶ Mirze Kazımbey *İslam Tarihi* eserinde, Muhammed Peygamberin dinin yayılmasında kitlelere değil zengin ve nüfuzlu insanlara güvendiğini ve Mekkenin aristokrasisi ona bu işte hizmet ettiğini yazmıştır.⁵⁷

Mirze Kazımbey, Şark halklarının dini fanatikliğini, dine körü körüne bağlanmanın belalar getirdiğini bilmekte idi. İnsanların din konusundaki bu tutumu zaman içinde İslam devletinin kurulmasıyla despotizmin de doğmasına sebep olmuştur.

Burada Mirze Kazımbey’in düşünceleri yine Azerbaycan’lı düşünür M. F. Ahundov’un düşünceleri ile benzerlik içermektedir. M. F. Ahundov, İran halkına

⁵³ M. A. Kazım – Bek, *İsledovanie ob Uygurah*, s. 122

⁵⁴ M. F. Ahundov, *İzbrannıe Filosofskie Proizvedeniya*, Elm Yayınları, Bakü, 1954, s.140.

⁵⁵ Kazım – Bek, *İstoriya İslama. Obozrenie Vostoka v Politiceskom Otnoşenii pered Poyavleniem Muhammeda*, s. 162.

⁵⁶ A.e., s. 301.

⁵⁷ A.e., s. 150.

hitap ederek şöyle yazmıştır: “Senin insanların mengenede sıkışmış gibilerdir. Bir taraftan şahların despotizmi, diğer taraftan da ruhanilerin fanatizmi”.⁵⁸

Mirze Kazimbey, kadınların onurunu aşağılayan ve onları küçük düşüren İslam kurallarına karşı gelmiş ve *Uygurlar Hakkında Araştırmalar, Bab ve Babiler*’de kadınların – Ünize ve Gürretüleyin – kahramanlıklarını ön plana çıkarmıştır.

Müslüman ilahiyatçıların Kuran’ın ilahi kaynaklı olduğu düşüncesini ret eden Mirze Kazimbey buna rağmen Kuran’ın yazım üslubunu ve seslenmesini övmektedir.

Kuran’ın nasıl oluştuğuna ilişkin yorumunda Mirze Kazimbey’in birbirine zıt fikirler öne sürdüğünü görmekteyiz. Muhammed hakkında yazdığı eserinde Kuran’ın Muhammed peygamber tarafından yazıldığını, onun halife Osman döneminde değişikliklere uğradığını belirtmektedir. Bir diğer eserinde ise Kuran’ın sadece Muhammed peygamber tarafından değil onun ölümünden sonra da yazıldığını belirtmiştir. İslam ülkelerinde bazı devlet adamları ve ilahiyatçıların Kuran’a ilaveler yaptıklarına da işaret etmiştir. Mirze Kazimbey, bu düşüncesini halife Osman’ın sadece kendi doğru bildiği Kuran’ın toplanmasını diğer örneklerin ise yakılmasını emretmesi olayı ile açıklamaktadır.

Mirze Kazimbey, birçok yazar gibi Kuran’da bilgilerin konumlandırılması ve onun başlıkları açısından bir mantıksallığın olmadığına işaret etmiştir. Eserlerinin birinde Mirze Kazimbey şöyle yazmıştır: “Arapların aynı amaç ve aynı devlet altında birleştirilmesi ile Muhammed peygamber kendi Kuran’ı ile Araplar arasındaki dini farklılıkları ortadan kaldırmak istemiştir... Bu dinin birçok kuralları daha önce varolan dini kurallarla benzerlik içerdiğinden Hristiyan, Yahudi, Budperest halklar da aynı çatı altına alınabilinmiştir”.⁵⁹

Kuran’da eski Arapların Ramazan, Oruç bayramları ile birlikte başka dinlerden de birçok kavramlar yer almaktadır. Peygamberler hakkında, mukaddes zemzem suyu hakkında, dini ritüeller hakkında olan kurallar bunlardan bazılarıdır. Bununla birlikte Kuran özellikle Arapların İslam öncesi dinleri üzerinde durmuştur.

⁵⁸ M. F. Ahundov, *İzbranne Filozofskie Proizvedeniya*, s.57.

⁵⁹ Kazem – Bek, *İstoriya İslama. Obozrenie Vostoka v Politiceskom Otnoşenii pered Poyavleniem Muhammeda*, s. 158.

İslam, eskiden beri var olan bazı kuralları içermekteydi. Bu sebeple İslam'ın Araplar ve diğer Şark halkları arasında hızlı yayılmasının mantığını anlamak mümkündür.

Belirtelim ki Mirze Kazımbey, döneminin diğer yazarlarından farklı olarak İslam dininin olumlu yönlerine de işaret etmiştir. İslam'ın Arap kabilelerini birleştirmesindeki rolüne vurgu yapmakta ve orta asırlarda İslam dininin Katolik dininden farklı olarak bilime daha olumlu yaklaştığını belirtmiştir. Mirze Kazımbey, Katolik Kilisesi bağlamındaki Hristiyan dini bağnazlığının İslam için söz konusu olmadığını göstermeye çalışmıştır.

1836'da Halk Mariif Bakanlığı'nın dergisinde yayınladığı *O Poyavlenii i Uspehah Vostocnoy Slovesnosti v Evrope i Upadke ee v Azii* başlıklı makalesinde Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: “Avrupa tam bir cahillik dönemi içerisinde idi. Bir taraftan Avrupa siyasal sistemindeki durum, diğer taraftan Kilisenin hurafe görüşleri bu durumun yaratıcılarıydı... Şark'ta ise bilim ve eğitim yüksek bir düzeyde idi. Araplar dünya biliminin gelişmesinde önemli rol oynamakta idiler. Onlar Avrupa'nın unuttuğu antik dönem filozofları ve bilginlerini iyi bilmekte idiler”.⁶⁰

Mirze Kazımbey, sadece İslam ve Hristiyanlığın bilim önündeki engelleyiciliğini değil, Rusya'da eğitimin ve bilimin yükselmesinden rahatsız olan dini ve idari cehaleti de eleştirmiştir. Bununla birlikte daha sonraki eserlerinin yorumundan Mirze Kazımbey'in Hristiyanlık hakkında eleştiride bulunmaktan kaçındığı anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda XIX. Yüzyılın önemli bilim insanlarından biri olan Mirze Kazımbey'in tarihçi – şarkiyatçı olmanın yanı sıra İslam konusunda da bilgin olduğunu söyleyebiliriz. Onun kapsamlı araştırmalarında Arapların İslam öncesi tarihi, İslam'ın doğması ve yayılması ile birlikte Arabistan yarımadasındaki duruma ilişkin sorunlar araştırılmıştır. Mirze Kazımbey, İslam dininin serüveni ile ilgili olarak sadece Arabistan yarımadasını değil, diğer coğrafyaları da göz önünde bulundurmuştur. En eski kaynaklara istinat ederek Rus Şarkiyatçılardan farklı olarak Muhammed peygamberin hayatını, onun yaşadığı toplumsal, siyasal ve iktisadi çevreyi, kabileler halinde yaşayan Arap toplumunun birleştirilmesinde Muhammed peygamberin rolünü, onun peygamberlik hayatını daha objektif değerlendirmiştir.

⁶⁰ A. Runovski, *Zapiski o Şamile*, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg., 1860.

Bununla birlikte Mirze Kazimbey de değerlendirmelerini Hıristiyanlık bağlamında yaparak birçok yanlış sonuca varmıştır.

Mirze Kazimbey İşlam hukuku üzerine yazdığı eserlerle Rusya’da İşlam hukukunun öğrenilmesinin alt yapısını oluşturmuştur. Ne var ki Mirze Kazimbey’in bu konudaki idealistliği onun eserlerinin taraflı olmasına sebep olmuştur. Mirze Kazimbey bu yüzden İşlam hukukunda toplumsal gruplar arasındaki ilişkinin niteliğini açıklayamamıştır. Buna rağmen Mirze Kazimbey’in İşlam hukuku konusundaki uzmanlığı ve öncüllüğü gözden kaçırılmamalıdır. İ.N.Berezin’in belirttiği gibi “Mirze Kazimbey, şark halklarının kùltürünü öğrenen şarkiyatılardan farklı olarak sorunların öğrenilmesinde kendini bir İşlam hukuku bilgini gibi göstermiştir”.⁶¹

3.3. Mirze Kazimbey’in Siyasi Hareketler Hakkındaki Görüşleri

XIX. Yüzyılın ortalarında Mirze Kazimbey’in dikkatini çeken bir diğer mesele Kafkas halklarının güçlenmekte olan milli bağımsızlık mücadelesi ve İran’da köylü sınıfının yönetime karşı yaptığı siyasi hareketlenmedir. Bu amaçla devrimin sebepleri, devrimin temel amacı ve devrimin unsurlarını doğru tespit etmeye çalışmış ve sosyal çatışma sorunlarına ilişkin görüşlerini açıklamıştır.

Fakat sosyal olaylara idealist yaklaştığından Mirze Kazimbey, sosyal üretim usulünün rolünü doğru analiz edememiştir. Bu ise onun yukarıda belirtilen meselelerin araştırılması işinde engel oluşturmuştur. Eğitimi bu yolda temel vasıta olarak görmekle birlikte eğitimin toplumsallaşmasını benimsemediğinden doğru sonuca ulaşamamıştır. İnsan ihtiraslarının büyük önem arz ettiğini vurgulayarak belli ideallara güçlü bir şekilde bağlanma güdüsünü anlamaya çalışmış ve ihtirası toplumsal hareketin belirleyici unsuru olarak göstermiştir. Sonuç olarak Mirze Kazimbey, bütün toplumsal dönüşüm ve siyasi devrimlerin temel sebebini insanoğlunun güdülerinde aramıştır.

⁶¹ İ. N. Berezin, Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, **Protokolı Zasedanii Soveta Petersburskogo Universiteta**, s. 118.

Mirze Kazımbey, Avrupa’da gerçekleşen devrim hareketi ile Şark’taki isyanlar arasında karşılaştırma yaparak bu hareketlerin sadece dış benzerliğinin olduğunu belirtmiştir. Fanatizmin toplumsal düzen açısından zararlı olduğunu ve orta asırlarda olduğu gibi yeni dönemde de fanatik ve radikal içerikli hareketlerin liderlerinin kötü niyetli olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Kendilerini Allah’ın elçisi olarak tanımlayan ve kendi amaçları için halkı kullanan liderlerin tarih boyu var olduğunu ve birçoklarının amaçlarına ulaştığını belirten Mirze Kazımbey, bu durumun bütün isyanlar ve özellikle Avrupa’daki devrimler için söz konusu olmadığını ileri sürmüştür. Mirze Kazımbey, fanatizmin bütün devrimlere has olduğunu ve özellikle isyanın gerekçesinin dini inanç ve onun hareketlendirici gücünün dini taraftarlık olduğu yerde her zaman olağanüstülük olacağını açıklamıştır.⁶²

1860’larda toplumsal olayların açıklanmasında idealist görüş açısından uzaklaşmış ve Şark’ta ve Avrupa’da oluşan toplumsal hareketlerin dini zeminde oluşsa da eski toplumsal düzenin ortadan kaldırılmasına yöneldiğini belirtmiştir. Bu durumu, dinin kullanılarak eski toplumsal düzeni ortadan kaldırma olarak tanımlamıştır.

Mirze Kazımbey, bireylerin tarihte rolü meselesine de özel bir önem atfetmiş ve bireylerin rolünü olduğundan da fazla göstermeye çalışmıştır. Bilimsel çalışmalarının ilk yıllarında akıllı, bilge idarecilerin toplumun bilgilenmesinde önemli rol oynayabileceğine vurgu yapmıştır. Bu yüzden idarecilere halkın eğitilmesi ve bilimin gelişmesi için çağrılarda bulunmuştur.

Zaman içinde dünya görüşünün değişimine bağlı olarak Mirze Kazımbey’in bireyin rolü meselesine olan tutumunun değiştiği gözlemlenmiştir. *İslam Tarihi* eserinde sübjektif değerlendirmelerinden vazgeçerek bireyin rolünü objektif zeminde değerlendirmeye başlamıştır.

Böylece, Mirze Kazımbey, toplumsal hareketlerin tarihine ilişkin düşüncelerinde bu hareketlerin liderlerinin rolünü daha doğru açıklamaya başlamıştır. Bu düşüncelerinin doğruluğunu aşağıda bahsetmeye çalışacağım

⁶² M. Kazım – Bek, Myuridizm i Şamil, **Russkoye slovo**, Moskova,1859, s. 35.

Müridizm ve Şamil ile *Bab ve Babiler* eserlerinin analizinden de görmek mümkündür.

Mirze Kazımbey, tarihte halk hareketlerinin rolü meselesinde kitlelerin önemli bir unsur olmadığını savunmuştur. Onun ilk bilimsel çalışmalarında kitleler hakkında “cahil, fanatik ve bağınaz” ifadelerine rastlanmaktadır. Ona göre hem orta çağda hem de yeniçağda fanatik ve bağınaz halk cahil ve kör olmuş ve olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte *Bab ve Babiler* eserinde halk kitlelerinin rolünü daha doğru değerlendirmeye başlar. Burada halkların istedikleri zaman toplumsal düzeni değiştirmeye güçleri bulunduğunu belirtmiştir.

Yukarıda belirtilenler Mirze Kazımbey’in tarih üzerine yazdığı eserler olan *Mürüizm ve Şamil* ile *Bab ve Babiler*’in temel çizgisini oluşturmuştur.

3.3.1. Mirze Kazımbey’in Müridizm Ve Şamil Eseri

XIX. Yüzyılda Rusya’da araştırmacıların dikkatini çeken konulardan biri Kafkasya’daki müridizm ve Şamil’in önderliğini yaptığı dağlılar hareketi olmuştur. Bu konu ilk defa Rus tarihçi N. V. Hanikov’un 1847’de Kafkas Gazetesi’nde yayımlanan *Müridizm ve Müritler Hakkında*’ki makalede ele alınmış, daha sonra ise N. A. Dobrolyubov’un 1849’da *Sovremennik* dergisinde yayımlanan makalesinde tartışılmıştır.

Kafkasya’daki müridizm ve Şamil’in önderliği ile güçlenen dağlılar hareketi hakkındaki en büyük araştırma eseri ise ilk kez Mirze Kazımbey tarafından “Müridizm ve Şamil” başlığı ile yayımlanmıştır. 1859’dan itibaren *Ruskoe Slovo* dergisinde ayrı ayrı bölümler halinde yayımlanan *Müridizm ve Şamil* eserinin önemi, hareketin Rusya’nın iç siyaseti bağlamında incelenmesidir. Mirze Kazımbey’i konu ile ilgili araştırmacılardan ayıran bir başka özellik, olayları sadece kronolojik ardışıklık bağlamında değil, dağlıların özgürlük mücadelesi bağlamında da değerlendirmesi olmuştur. Bu bağlamda Mirze Kazımbey, müridizm hareketinin sadece dini bir arayış olmadığını ve Rusya’da siyasal baskılara karşı bir özgürlük mücadelesi olduğunu da vurgulamıştır. Başka bir ifade ile ona göre müridizm, özgürlük amacıyla dini bir bağlamda yürütülmüştür.

Mirze Kazimbey'in *Müridizm ve Şamil* eseri üç bölümden oluşmaktadır: i) Müslüman Şark'ta Müridizme İlişkin Tarihi Örnekler, ii) Kafkaslar'da Mürüdzmin Oluşumu, iii) Şamil. Bu ardışıklık çerçevesinde müridizmin oluşma tarihi, Şark'ta yaygınlaşması ve müridizmin üç temel kaynağını açıklamaya çalışmıştır.

Mirze Kazimbey'in bu eseri hakkında bilgi vermeden önce Kafkas'ta müridizm hareketi ile ilgili yapılmış araştırmalara değinmek gerekmektedir. Mirze Kazimbey'e kadar, XIX. Yüzyılda müridizm bayrağı altında gelişen Kafkas dağlılarının hareketi birçok araştırmaya konu olmuştur. Yalnız bu araştırmalarda müridizm sistemine, onun niteliğine işaret edilmemiştir. Bu sebeptendir ki söz konusu araştırmalarda hareket yeterince doğru analiz edilememiştir. Bu yüzden Rus Bolşevik Devrimi'ne kadar olan dönemde hareket Rus tarihçiliği açısından çarlığa karşı dağlıların dini başkaldırısı gibi bilinmiştir.

Konunun araştırılmasında ve aydınlatılmasında ilk kaynakların öğrenilmesi önemli rol oynamıştır. Bu kaynaklardan biri İstanbul'daki Rus askeri görevlisi Franskin'le Şamil'in Türkiye'deki temsilcisi Muhammed Efendi'nin görüşmelerini içeren notlardır. Bir diğer kaynak ise General D. A. Milyuti ve Albay A. Runovski'nin Kafkas dağlıları hakkındaki notlarıdır.

Tarihçi N. A. Smirnov da bu konunun önemli araştırmacılarından biridir. Albay A. Runovski'nin notlarının konu açısından çok önemli bir kaynak olduğunu belirtmiştir.⁶³ Albay A. Runovski'nin notlarını değerli kılan unsur, onun belli bir süre Şamil'in esaretinde bulunmasıdır. A. Runovski, 1859'da Çar II. Aleksandr'a gönderdiği mektupta "Şamil Kafkas için çok önemli bir yere sahiptir" yazmıştır.⁶⁴ Albay A. Runovski, esarete bulunduğu dönemde yazdığı notlarının bir kopyasını da Kafkas Orduları Komutanı General A. İ. Bartinski'ye göndermiştir.

A. Runovski'nin notları bütün subjektivliğine rağmen araştırmacılar açısından önemli bir kaynak niteliğinde idi. Zira bu notlar doğrudan Şamil'le birlikte olmuş bir Rus komutanına aitti. Ne var ki Runovski notları da konu ile ilgili bütün sorulara cevap vermemektedir. Bu notlarda halk kitlelerinin içinde bulunduğu toplumsal

⁶³ A. Runovskiy, *Zapiski o Şamile*, 1860.

⁶⁴ *Akti Sobranie Kafkazskoy Arheograficeskoy Komissiey*, c. VI, c. I, Tiflis, 1874, s. 1395 – 1526.

durum hakkında bilgiler yer almamakta idi. Bu, A. Runovski'nin bir devlet memuru olmasından ve olaya Rus devleti açısından yaklaşmasından kaynaklanmıştır.

Kafkas müridizminin öğrenilmesine yardımcı olan bir başka kaynak ise Şamil'in eniştesi, Şeyh Cemalettin'in oğlu Ebdürrahman tarafından yazılan elyazmalardır. Konu ile ilgili diğer kaynaklar ise şunlardır: Hacı Yusuf tarafından dağlıların hareket yollarını gösteren bölge haritası, 1839 – 1859 yılları arasında Şamil'in yanında çeşitli görevlerde bulunan Hacı Ali'nin *Skazanie Ocevidtsa O Şamile* adlı notları, Şamil'in yandaşlarından Muhammed Tahir el – Kerehi'nin *Şamil Döneminde Dağlılar Savaşı Hakkında*⁶⁵ ve Hasan Efendi Elgederi'nin *Asari Dağıstan* eseri.⁶⁶

Yukarıda belirtildiği gibi XIX. Yüzyılın ortalarının demokratik ve devrim düşüncelerinin temsilcileri ve dönemin Şarkiyatçıları da müridizmin niteliğini açıklamaya çalışmıştır. Mirze Kazımbey, müridizmin cihat, tarikat ve davet ideolojisine esaslandığını ve onun dini hareketler sisteminde önemli yeri olduğunu belirtmiştir. Mirze Kazımbey, cihadı inanç uğruna savaş, tarikatı Allah'a ulaşma yolu, daveti de din kurallarına ve din kurallarını zalim yönetime karşı korumak için yapılan çağrı olarak tanımlamaktadır. Davet, müridizmin başlıca talebi olan insanları İslam dinini kabule çağırıyor içermektedir. Çağrı ile istenilen amaca ulaşılmadığı takdirde ise cihat devreye girmektedir. Mirze Kazımbey, müridizmin tarihi köklerini araştırmış ve müridizmin Dağıstan'da XV. Yüzyıldan itibaren etkili olmaya başladığını ortaya koymuştur.⁶⁷

Mirze Kazımbey, müridizmin İslam dininin emirleri ile çatışmadığını ve müridizmin Kafkas'taki yayılmasının temelini dağlıların Ruslara karşı nefretinin olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte Mirze Kazımbey, dağlılardaki Rusya nefretinin sebeplerini açık bir şekilde tahlil etmemiş ve neden müridizmin bu nefretin en uygun aracı olduğunu açıklamamıştır.⁶⁸

Mirze Kazımbey'in "Müridizm ve Şamil" eseri içerdiği bazı eksiklere rağmen değerli bilgilere de sahip olmuştur. Gerçek müridizmi bir tasavvuf biçimi olarak

⁶⁵ Hronika Muhammeda al – Karahi o Dagestanskikh Voynah v Period Şamilya, Russkoye slovo, Moskova, 1941, s. 308.

⁶⁶ G. Alakardi, Kniga Asari – Dagestan (istoriceskie svedeniya o Dagestane). **Sbornih Materialov po Opisaniiyu Mestnostey i Plemen Kafkaza (SMOMPK)**, bıp. 46, Mahackala, 1929, s. 15 -193.

⁶⁷ N. S. Şulgin, Rasskaz Ocevidtsa o Şamile I ego Sovremennikah, **SMOMPK**, bıp. 32, 1903, otd. 1.

⁶⁸ A. N. Smirnov, **Myuridizm na Kafkaze**, s. 54.

tanımlamıştır. Bilindiği gibi tasavvuf, VIII. Yüzyılda Irak'ta ortaya çıkmış ve bütün İslam dünyasında yaygınlaşmıştı. Önceleri resmi din anlayışına karşı oluşan bir oluşum olan tasavvuf daha sonra mistik bir öğretiye çevrilmiştir.

Mirze Kazımbey, dağlıların müridizminin tasavvuftan farklı bir anlayış içerdiğini göstermeye çalışmıştır. Tasavvufun mistik bir dini öğreti olduğunu belirterek dağlıların müridizminin bir skolâstik dini öğreti olmadığına işaret etmiştir. Kafkas müridizmi bir siyasi hareketti ve içerdiği temel unsur cihat anlayışydı.

Mirze Kazımbey, ayrıca Kafkas müridizminde tarikatçılığın da yer almadığını belirtmiştir. Bu harekette katılanlarının kendilerini mürit olarak tanımlaması simgesel nitelik taşımıştır.⁶⁹

Mirze Kazımbey, dağlı hareketinin sebebinin işgal olduğunu ortaya koyamamakla birlikte çarlığın ihmallerinin söz konusu olduğuna işaret etmiştir. Ona göre, çarlık adaletli bir siyaset yürütseydi Kafkas'taki nüfusunu daha kolay koruyabilirdi. Eserinin başka bir yerinde Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: “Kafkas'taki durum doğrultusunda dini taleplere cevap verebilecek bir önder gerekmekteydi. Bu önderler Kazı Molla ve Şamil oldu”.⁷⁰

Mirze Kazımbey, Şamil'in iyi bir kişiliğe sahip olduğunu belirtmiş ve gazetelerde onun aleyhinde yazılan makaleleri eleştirmiştir. Şamil'in “vahşi dağlıların başçısı” gibi isimlendirilmesine itiraz etmiş, Rus basınında yaygın olan Şamil'in “kendi liderlik ve siyaset çıkarları için dağlıları kullandığı” fikrini doğru bulmamıştır. 1860'da *Rus Gazeteciliği Hakkında Üç Mektup* başlıklı makalesinde, dağlı hareketinin geçici bir hareket olduğunu söyleyenlerinin yanıldığını belirtmiş ve yaklaşık yarım asır süren hareketin daha da devam edeceğini belirtmiştir.⁷¹

1850'ye kadar Mirze Kazımbey, bu hareketin Rus resmi basınında ve tarihçiliğinde “Rusya Dağıstan'a barışçıl amaçlarla gelmiş, fakat nankör dağlılar asi, fanatik Şamil'in önderliği ile onlara karşı savaşmışlar” tarzındaki tanımlamayı eleştirmiştir.⁷² Rus basını, Şamil'in fanatik olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁷³

⁶⁹ M. Kazım – Bek, **Myuridizm i Şamil**, s. 33.

⁷⁰ M. Kazım – Bek, **Myuridizm i Şamil**, s. 45.

⁷¹ **Severnaya Pcela**, No. 226, 1860, s. 3.

⁷² **TSGİ AL**(Tsentralny gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv), f. 735, op. 2, d. 266, kl. 1- 2, s. 1-2.

t.y.

⁷³ M. Kazım – Bek, **Myuridizm i Şamil**, s.61.

Rusya’da ve Avrupa’da Dağıstan ve Çeçen dağlıları hareketini, bu hareketin önderi Şamil’i objektif bir bakış açısıyla ilk kez Mirze Kazımbey ele almıştır. Dağlıların hareketini vatanseverlik ve milli bağımsızlık hareketi olarak niteleyen Mirze Kazımbey, Fransızca yayımlanan *Journal Asiatique*’de Şamil’in belirtildiği gibi barbar bir isyancı olmadığına işaret etmiştir.

Mirze Kazımbey, Şamil’in Arap ve Türk dillerini bildiğini, retorik ve edebiyat konusunda eğitim aldığını, onun eski çağ Yunan filozoflarını okuduğunu vurgulamıştır. Şamil’i büyük bir savaş komutanı ve akıllı bir devlet adamı olarak gördüğünü belirten Mirze Kazımbey, onun savaş taktiklerinden de söz etmiştir. Mirze Kazımbey’e göre ordu kurmak, orduda görev dağılımı yapmak, topları ve ateşli silahları kullanmak, barikatlar inşa etmek, meydan ve gerilla savaşlarını yönetmek onun askeri zekâsını, Dağıstan toplumunu Carlık Rusya’ya karşı seferber etmek ve birleştirmek de onun akıllı bir devlet adamı olduğunu göstermiştir.

Mirze Kazımbey, diğer tarihçilerden farklı olarak müridizmin siyasi niteliğini anlayabilmiş ve onun başlangıcının 1830 yılı olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda Şamil’in dini liderliğinin aşamalarını da göstererek şöyle yazmıştır: “Şamil’in dini liderliğini (imamlık) iki aşamaya ayırmak mümkün. Birincisi aşama 1840’a kadar olan dönemi, ikinci aşama ise 1840’dan sonraki dönemi kapsar. 1840’a kadar olan aşama Şamil’in halk arasında sevilen bir lider olarak savaşmadan geçirdiği dönemdir. Bu dönemde onun bir lider olarak halk tarafından benimsenmesi gerçekleşmiş ve daha sonraki eylemlerin temeli hazırlanmıştır”.⁷⁴

Mirze Kazımbey, 1840’a kadar olan dönemde, Şamil’in çeşitli yerel beyler arasında nüfuz kazandığını da belirtmiştir. Mirze Kazımbey, bu dönemde Şamil’in halk arasında haksız eylemlerde bulunan zorbalıkları da önlemeye çalıştığına işaret etmiştir.

Mirze Kazımbey, Şamil’in neden “imam” olarak isimlendirildiğini de araştırmıştır. Bu bağlamda Mirze Kazımbey, İslam’da imamet kurumuna işaret etmiştir. İmametın skolâstik İslam anlayışının en vacip meselelerinden biri olduğunu belirtmiştir. Mirze Kazımbey, ayrıca, imam sözünün hem leksikografik hem de hukuki anlamını da açıklamıştır. Leksikografik olarak imam sözünün rehber, yol

⁷⁴ M. Kazım – Bek, **Myuridizm i Şamil**, s. 56.

gösterici anlamını taşıdığını bildiren Mirze Kazımbey, hukuki olarak İslam anlayışında imamın hem dini hem de idari yönetimi elinde bulunduran şahıs anlamına geldiğini söylemiştir. Buradan imamet kurumunun iki anlamı olduğu ortaya çıkmaktadır: dar anlamda, geniş anlamda. Geniş anlamda imamet, Müslümanların dünyevi ve dini liderlik kurumu, dar anlamda ise İslam bilginlerinin başçısının sahip olduğu kurumsal statü.⁷⁵

Mirze Kazımbey, imam sözünün Şia ve Sünnilerde farklı anlamlar taşıdığına da dikkat çekmiştir. Şialara göre imam, günahsız, suçsuz, olağanüstü güçlere sahip ve yalnız Ali soyundan gelen kişiler olabilirdi. Sünnilerde ise imamın Ali soyundan gelme gibi bir niteliği bulunmamakla birlikte dini ibadetler sırasında önderlik eden kişi anlamı bulunmuştur.

Mirze Kazımbey, ayrıca, imam sözünün döneminin önemli şahısları için de kullandığını belirtmiştir: “İmam statüsü, döneminin ünlü kişileri için de kullanılmıştır. İslam’ın ilk döneminde ünlü İslam bilgilerinden birçoğunun bu isimle anıldığı bilinmektedir”.⁷⁶

Mirze Kazımbey’in *Müridizm ve Şamil* eserinin ilginç yönlerinden biri de Şamil’le Muhammed peygamberin karşılaştırılmasıdır. Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: “Şamil her şeyde Muhammed peygambere benzemek istemiştir. Onun da kendine göre bir hicreti vardı (1833’de Gimre’den Aşilta’ya göçmesi). Emir ve öğretilerini parça kâğıtlar üzerine yazar ve Muhammed peygamberin sahabelerinden istediği gibi müritlerden onların deri ve çeşitli eşyalar üzerine yazılmasını isterdi”⁷⁷.

Yukarıda da belirtilenler dikkate alındığında Mirze Kazımbey’in Şamil’i hem bir dini lider hem de bir siyasi hareketin örgütleyicisi olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Ona göre, Şamil, dini liderlik alanındaki etkisini iyi kullanarak kitleleri hareketine katmaya çalışmış, imamlığının sınırlarını genişlendirmiş, hareket içinde kendisine karşı gelenleri etkisizleştirmiş ve sadece Dağıstan’da değil bütün Kafkas’ta otoritesini oturtabilmiştir.⁷⁸

⁷⁵ M. Kazım – Bek, O Znaceniya İmama, ego Vlasti I Dostoinstve, **Russkoe Slovo**, No. 3, Moskova, 1860, s. 59.

⁷⁶ A. m., s. 65.

⁷⁷ M. Kazım – Bek, **Myuridizm i Şamil**, s. 53.

⁷⁸ **Sovetskaya İstoriceskaya Entsiklopediya**, c. 6, Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova, 1965.

Mirze Kazımbey'e göre, yüksek derecede liderlik becerisi ve olağanüstü iradesiyle Şamil dağınık halde bulunan Dağıstan toplumunu ortak bir şemsiye altına toplayabilmiştir. Bu Mirze Kazımbey'in dağlıların Rus ordularına karşı elde ettikleri bütün zaferleri Şamil'le ilişkilendirdiğini göstermektedir. Başka bir ifadeyle Mirze Kazımbey, halk kitlelerinin bu zaferlerdeki etkisi hakkında susmuş, onları fanatik olarak isimlendirmiştir.

Mirze Kazımbey'in Şamil hakkındaki bazı yorumları birbiriyle çelişmektedir. Bir taraftan Şamil'in Kazı Molla tarafından seçilmiş ardıl olduğunu belirtirken, diğer taraftan Şamil'in dağlılar tarafından istendiğini ve buna göre liderliğe geldiğini söylemektedir. Mirze Kazımbey, ilk başta Şamil'in bir fanatik olduğunu belirtirken daha sonra onun "halk kahramanı" olduğunu söylemiştir. Mirze Kazımbey'in Şamil'e ilişkin görüşlerindeki çelişkisi, onun 3-7 Ekim 1859'da Petersburg'da Şamil'le görüşmesinden kaynaklanabilir. Bir diğer eserinde Şamil'i şu ifadelerle tanımlamıştır: "Şamil hakkında bu ana kadar birçok yazar bir şeyler yazdı, bundan sonra da birçok yazar birçok şey yazacaktır. Avrupa'da da onun hakkında çok yazılmıştır. Şamil, Cezayir halkının Fransız işgalcilerine karşı mücadelesine liderlik etmiş Ebdül Kadir'den de ilginç bir şahıstır. O bir kahraman olmakla birlikte kahramanlar için bir örnektir... Şamil ismi kendisinde vatanseverlikle bağlı birçok düşünceleri barındırmaktadır. Akıllı Rus vatanseverleri de bu isme saygı duymaktadırlar".⁷⁹

Mirze Kazımbey'in *Müridizm ve Şamil* eserinin, yukarıda belirtildiği gibi eksiklikleri de bulunmaktadır. Eserde, dağlılar arasındaki toplumsal sınıf ayrımı gözetilmemiş, müridizm ve imamet gibi kavram ve kurumların toplumsal uzantıları incelenmemiş ve Şamil idealleştirilmiştir. Bununla birlikte, Mirze Kazımbey, müridizm hareketinin Çarlık Rusya'nın istibdat yönetiminden kaynaklandığını belirten ilk şarkiyatçıdır. Bu bağlamda eser, XIX. Yüzyıl dağlılar hareketinin toplumsal doğasını öğrenme açısından önemli bir kaynaktır.

Mirze Kazımbey'in bu eseri kısa bir zamanda birçok Avrupa ülkesinde de yayımlanmış ve yazarını dünya tarihçileri arasında saygın bir konuma yükseltmiştir. Bu eserden sonra Mirze Kazımbey'in *Russkoe Slovo* dergisinde *Obozrenie Vostoka v*

⁷⁹ M. Kazım – Bek, *O Znaceniya İmama, ego Vlasti I Dostoinstve*, s. 274.

Politiceskom Otnoşenii Pered Poyavleniem Muhammede (1860), O Znacenii İmama, Ego Vlasti i Dostoinstve (1860), Muhammed Amin (1860), Muhammed, Osnovatel İslama” makaleleri yayımlanmıştır.

3.3.2. Mirze Kazımbey’in Bab Ve Babiler Eseri

XIX. Yüzyılın ortalarında Avrupa’da önemli devrim hareketleri mevcut olmuştur. Bu dönemde bazı Şark ülkeleri ve özellikle İran önemli toplumsal – siyasi hareket alanına çevrilmişti. 1848 – 1852 yıllarında İran’da bu bağlamda Babiler isyanı olmuştur.

Babiler isyanının amacı ve niteliği hakkında pek fazla bir şey söylemeye gerek yoktur. Şark tarihi bağlamında bu isyan hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Bu harekete “Bab” adını almış Hacı Seyit Ali Muhammet liderlik etmiştir. Harekette yer alanlar, sanat erbabı, şehirliler, küçük burjuvazi ve köylüler olmuştur.

Babiler, özel mülkiyetin yasaklanmasını, insanın insan tarafından sömürülmesinin son bulmasını ve toplumsal eşitsizliğin giderilmesini talep etmekteydiler. Özel mülkiyetin yasaklanması, var olan ağır vergilerin kaldırılması, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmasını talep etmek bu hareketin sosyalist ve demokratik unsurlarıdır. İsyân, feodal düzene ve İran’ın yabancı sermayeye bağımlı hale gelmesine yönelmişti. İran’ın ekonomik geri kalmışlığı, bu hareketin dini bir şekil almasına sebep olmuştur.

Bu dönemde Rusya üniversiteleri için ilk defa olarak İran edebiyatı tarihi hakkında ders kitapları hazırlayan Mirze Kazımbey’in de dikkati bu zengin kültüre sahip ülkeye yönelmiştir. İran tarihinin yaklaşık iki binyıllık dönemi, Mirze Kazımbey’in araştırmalarına konu olmuştur. Tarih üzerine yaptığı araştırmalarında Güney Azerbaycan topraklarında ortaya çıkmış ilk siyasi birliği, onun devlet şeklinde yapılanmasını ve devletin coğrafi konumunu tespit edebilmiştir. Güney Azerbaycan tarihine olan ilgisi, onun sürekli İran tarihi ile iç içe olmasını doğurmuş ve hem Rusya’da hem de Avrupa’da babiler hareketinin öğrenilmesine olan ilginin arttığı anda, 1854 – 1862 yıllarında, *Bab ve Babiler* eserini yazmıştır. Eser ilk kez 1865’te

Petersburg’da yayınlanmış ve bu Mirze Kazımbey’i babiler hareketi hakkında Rusya’nın ilk araştırmacısı yapmıştır.

Babiler hareketini araştıran Sovet bilim insanı M. S. İvanov, Mirze Kazımbey’in eseri ile babizmi araştıran İngiliz bilim insanı E. Braun’un eserini karşılaştırmıştır. İvanov bu konuda şöyle yazmıştır: “Braun, babiler hareketinin dini bir zeminde oluştuğunu ve bu hareketin dini yaymak amacı taşıdığını belirtmiştir. Mirze Kazımbey ise tam tersine, babizmin, İran’da yüzyıllardır mevcut olan despotizmi ve fanatizmi hedef aldığını belirtmiştir”.⁸⁰

Mirze Kazımbey’in eserini değerli kılan unsurlar, onun hem zengin kaynak kullanması, hem de harekette yer alan kişilerle görüşmesidir. Eserde babizmin düşünce kaynağını, onun niteliğini, gelişme aşamalarını ve dini doktrinini incelemiştir. Hacı Seyit Ali Muhammed’in önemli bir kişiliğe sahip olduğunu savunmuş ve onun hümanist görüşlerinden bahsetmiştir.

Mirze Kazımbey, Babiliğin ilk araştırmacısı olmakla beraber aynı zamanda Bab hakkında bilgi veren ilk biyograf idi. Eserin büyük bir kısmını Hacı Seyit Ali Muhammed’in hayatına ayırmış, onun ardıllarının amaç ve meramlarını, siyasi reformlarının niteliğini izah etmiş, babiliğin siyasi ideolojisini açıklamıştır. Onun açıklamalarından babiliğin sadece dini değil, sosyo-politik reformlar uğrunda da mücadele ettiği anlaşılmaktadır. Başka bir ifade ile babileri sadece İslam dininin durumu, ruhanilerin keyfiliği değil, aynı zamanda halkın yaşam mücadelesi, ülkenin olumsuz durumu, halk kitlelerinin felaketi de düşündürmüştür. Babiler bu bağlamda geniş toplumsal ve siyasi reformlar ileri sürmüş, halkın durumunun iyileştirilmesi uğrunda mücadele etmişlerdir.

Mirze Kazımbey, İran’da oluşmakta olan bu geniş toplumsal ve siyasi hareketin İran dâhilinde uzun yıllardan beri mevcut olan baskı, toplumsal ve siyasi gerilikten kaynaklandığı belirtmiştir. Babilerin özgürlük, eşitlik ve toplumsal adalet uğrunda mücadelelerinin başarıları da bunu doğrulamaktadır. Mirze Kazımbey, bu hareketi Rusya’da baş vermiş Stepan Razin ve Yemelyan Pugaçev isyanları ile karşılaştırmıştır.⁸¹

⁸⁰ S. M. İvanov, **Babidskie Vosstaniya v İrane**, Nauka Yayınları, Moskova, 1939, s. 22 – 23.

⁸¹ **Dirceliş XXI Asr**, Azərbaycan Devlet Guruculuğu ve Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu, Bakü, No. 1, 1998, s. 63.

Bab ve Babiler eserinde Mirze Kazımbey, babilerin öğretisine özel bir yer ayırmış ve bu öğretinin resmi İslam dini öğretisine karşı bir itiraz olduğunu bildirmiştir. Bu öğretinin temel amacı, birey özgürlüğü ile devlet idaresinde yapılması gereken reformlar idi. Mirze Kazımbey, şöyle yazmıştır: “Babın öğretisindeki ayırt edici unsur, kanunun şeklen de ruhen de kabul edilmesidir. Babın öğretisi, aşağıdakileri vacip bilmektedir: i) Allah hakkında, ii) Doğada saf olan her şey hakkında, iii) Kadınların özgürlüğü ve hukuksal eşitliği hakkında”.⁸²

Babın Allah hakkındaki öğretisi Kuran’daki bilgilerle hemen hemen benzerdi. Bununla birlikte Bab ve onun ardılları, Kuran’ın düşüncelerini her zaman savunmamışlardır. İkinci vacip öğreti meselesine ilişkin ise doğada bulunan her şeyin temiz olması sebebiyle nefsin korunmasının önemine işaret edilmiştir. Buna göre de Bab ne içki ne de tütün içerdi. Üçüncü meseleye gelince, Bab, insanoğlunun kadınların hukuksal eşitliğinin bulunduğu bir düzende mutlu olacağına emin olduğunu bildirmiştir. Bu öğreti Bab’ın öğrencileri Gürretüleyn veya Tahire tarafından sürdürülmüştür. Kazvin müctehidinin kızı olan Tahire’nin gerçek ismi Zerrintaç idi. Halk bu iradeli şaire Gürretüleyn (gözün nuru) veya Tahire (bakireler bakiresi) lakabını vermişlerdir.

Mirze Kazımbey, *Bab ve Babiler* eseri, mukaddime (giriş), üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Eserin mukaddimesinde halkların maariflendirilmesinden bahsetmiş ve bu yolda insan zekâsına yüksek değer vermiştir. Şark’ın Avrupa’dan geri kalma sebebini izah etmeye ve bu yolda engel oluşturan güçleri göstermeye çalışmıştır. Şöyle yazmıştır: “Batı, Asya’nın gelişmesine ve eğitimin yükselmesine ilişkin bir şey yapmamakta ve istese de yapamaz. Asya bunu kendi isteği ve kendi enerjisi ile gerçekleştirebilir. Bir ülkenin reformcusu o ülkede doğmuş ve büyümüş olmalıdır”.⁸³

Bununla Asya’nın geliyeceğine olan inancını sergilemiş fakat bunun ne zaman gerçekleşeceğine ilişkin öneride bulunmamıştır. Şark ülkelerinin karşılaştırmalı analizinde İran’ın modernleşme yolunda geride kaldığını vurgulamış ve bununla birlikte halkın ruhanileri hedef alan hareketinin İran’ın ıdıklı geleceğine olan yolu açtığını belirtmiştir. İran halkının kültürel özgeçmişinden yola çıkarak her

⁸² M. Kazım – Bek, **Bab i Babidi**, s. 200.

⁸³ A.e., s.11.

şeyin yapılabileceğine olan inancının olduğunu söylemiştir. Babek, Mügenna, Abdulla, Mensur, Şeyh Ahmet gibi liderleri örnek vermiştir. Mirze Kazımbey şöyle yazmıştır: “14 yıl önce İran’da gerçekleşen Babiler hareketi sırasında da Şah’ın otoritesi zayıflamıştır. Babiler hakikate doğru bilinçli bir şekilde yürümüşlerdir”.

Mirze Kazımbey, Babiler hareketinin anatomisini konuyla ilgili derin kaynak araştırması çerçevesinde açıklamıştır. Dönemin İran tarihçisi Mirze Tağı Seheveri’nin *Nasihât-tevarih*’inden yararlanmış, akademik Dorn’a ait olan ve Mazandaran lehçesinde yazılmış Farsça elyazmalara istinat etmiş ve 1860’da Mazandaran’da gerçekleşen olayları yakından takip etmiştir.

Eserin birinci bölümünde Mirze Kazımbey, babiler hareketinin kurucusunun hayatı hakkında bilgi vermiştir: “... Onun adı peygamber ve ilk imam Ali şerefine Muhammed Ali olmuştur. Ona peygamber soyundan geldiğine göre seyit ön adıyla da hitap etmişlerdir. Bu üç ada bir de Hacı lakabı eklenmiştir”.⁸⁴

Bununla birlikte Mirze Kazımbey, Hacı Seyit Muhammed Ali’nin halk arasında Mirze Ali Muhammed adıyla da bilindiğine işaret etmiştir. Çok eski bir tarihe sahip Şiraz şehrinde doğmuştur. Babası bir kağıt dükkanında çalışan Hacı Seyit Rıza, anası ise Hatice’dir. Muhammed Ali’nin doğum tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. *Nasihât-tevarih*’in yazarı onun 1848’de 35 yaşında olduğunu belirtmiştir. İran’da tarikat Şeyhi Hacı Seyit Kazım’ın ve onun müürşidi Şeyh Ahmet’in öğrencisi olmuş, Seyit Kazım’ın ölümünden sonra birkaç öğrenci arkadaşı ile birlikte Küfe mescidine gelmiş ve 40 gün dua etmiştir. Muhammed Ali’nin Küfeye gelmekteki amacı, kendi öğretisini açıklamak ve kendisini tanıtarak bu öğretiyi yaygınlaştırmak idi. Burada kendisini hakikat kapısı olarak isimlendirmiştir: “... Allah’a yakın olmak isteyen bu yola benim aracılığımla gitmelidir”. “Bab” lakabını kabul eden Hacı Seyit Muhammed Ali kısa sürede İmam Hüseyin’in kapısı olarak tanınmıştır. Belirtelim ki, “açık kapı” meselesi, din tarihinde yeni bir fikir değildi. Muhammed peygamberin bu sözlerinden haberdardı: “Ben bilim şehriyim, Ali onun kapısıdır”. Buna göre de Şiaların birinci imamı Ali “hakikat kapısı” olarak bilinmektedir.

⁸⁴ A.e., s. 30.

Seyit Muhammed Ali'nin öğretisinden haberdar olanlar, onun mucizelerine hayranlık duymuştur. İsfahan hâkiminin onun bu mucizelerinden dolayı onunla görüşmek istediği bilinmektedir.

Bab hakkında bu dönemde birçok fikir ortaya çıkmıştır. Bazıları onu olağanüstü bir insan, yüce bir varlık, bazıları gerçek ideal insan, bazıları da avantürist, isyancı gibi tanımışlardır. Müritlerinden biri olan Mirze Ahmet Boranşah, Bab'ın çok az fakat gereksiz konuşmadığını belirtmiştir.

Bab'ın halk arasında saygınlığının artmasından korkan hükümet, onun halkla irtibatını koparmış, öğretisinin resmi İslam dini öğretisiyle çeliştiğini onaylamış ve onu Maku şehrine sürgüne göndermiştir. Burada halkın yüzyıllardır beklediği Mehdi olduğunu beyan etmiştir.

Bab'ın Maku'da olduğu sırada, 1848'de Muhammed Şah ölmüş ve iki aylık iktidar kavgasından sonra Nasrettin Şah iktidara gelmiştir. Bu dönemde Irak, Azerbaycan, Mazandaran ve Horasan'da önemli olaylar yaşanmıştır. Bu olaylar, babilere karşı hükümet takibini güçlendirmiştir. Bab, kardeşleri Seyit Hüseyin ve Seyit Hasan ile birlikte Cecrik Kalesi'nde ele geçirilmiş ve yalancı şahitlerin ifadeleriyle mahkûm edilmiştir. Bab'ın yakalanması ile birlikte harekete bağlı müritler de ondan imtina ettirilmiştir. Bu, Bab'ın yalancı, sahtekâr birisi olarak ifşa edilmesine yol açmıştır.

Yukarıdaki bilgilerden de görüldüğü gibi Mirze Kazımbey, Bab'ın hayatını yazan ilk araştırmacı olmuştur. Mirze Kazımbey, Bab'ın yaşadığı yerleri dolaşarak etraflı bilgi toplamış ve Bab'ın öğretisini açıklamaya çalışmıştır.

Halk arasında temiz kalpli, iyi ahlaklı birisi olarak tanınan Bab, Mehdi'nin zuhur edeceği hakkındaki efsaneyi tebliğ eden Şeyhiler tarikatının taraftarı ve bu tarikatın lideri Seyit Kazım'ın yakın dostu olmuştur. Kendisine “Bab” lakabını seçmiş, zuhur edeceği beklenen Mehdi'nin fikir ve dileklerini halka açıklayacak aracı olduğunu ileri sürmüştür. 1847'de kendisini “elçi” ilan etmiş ve “Beyan” eserini yayımlamıştır. Bu eserle halka kendi ideolojisini aktarmaya çalışmış, bütün babilerin şeriata bağlı olmadığını söylemiş ve onlar arasında her şeyin ortak olduğunu bildirmiştir.

Babilerin düşünce kaynağı şeyhlik olmuştur. Şeyhlik, XIX. Yüzyılın birinci yarısında şialık içinde oluşmuş dini – siyasi bir akımdır. Temeli Şeyh Ahmed Ehsan

tarafından atılmış ve sonradan bu akımın devamcıları tarafından “şeyhilik” olarak tanımlanmıştır. Şeyhiliğin oluşma merkezi, Güney Azerbaycan’dır. Bu akım, Şark mantık ve felsefesinin birçok iddialarını şialığa uyarlamış, 12 İmamı Allah’ın dünyayı yaratmasının sebebi olarak göstermişlerdir. Buna göre, Allah, evreni yaratmadan önce 12 İmamın cevheri var olmuş, Allah evreni 12 İmamın cevherine göre yaratmış ve evren 12 İmamın hükmü ile hareket etmektedir. İmamlara verilen bu önem, şeyhiliğin, imamiler olarak da bilinmesine sebep olmuştur. Şeyhiler, vahdeti vücut düşüncesini ret etmiş, Allah, peygamber, cennet, cehennem, yaranma, yok olma, ruh, madde, kıyamet, ebedilik gibi meseleleri kendi sistemleri esasında yeniden tanımlamışlardır.

Bab, şeyhilerden öğrendikleri esasında despotizme, tiranlığa karşı mücadele etmiştir. Bununla birlikte, Mirze Kazımbey, şeyhiler öğretisinin kurucusu Arap kökenli Şeyh Ahmet’in bir siyasi amaç taşımadığını belirtmiştir.

Mirze Kazımbey, babiler hareketinde ve şeyhiler öğretisinin yaygınlaştırılmasında kadınların rolü hakkında şöyle yazmıştır: “Kazvin’de öğretiyi savununlar kadınlardı. Onun buradaki lideri Kazvin’in müçtehit Hacı Muhammed Saleh’in kızı Gürretülayn idi. Onun gerçek ismi Zerrintaç idi. Bu hareketin taraftarları Zerrintaç’ın güzelliğinden dolayı onu çeşitli isimlerle anmışlardır (Bedrud-dudca, şemsüz – zoha, Tahire, Gürretülayn)”.⁸⁵ Gürretülayn’ın Kazvin’den sonraki hayatı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Onun 1852’de öldürüldüğünden söz edilmektedir.

Babizm, Şiraz’da ortaya çıkmış, Horasan’da Mazandaran’da ve Yezd’de güçlenmiştir. Babizm içinde daha Bab’ın sağlığı sırasında parçalanmalar yaşanmıştır. Onlar, şariat ve İslam’ın birçok kuralına karşı gelmişlerdir. Buradan, Bab’ın taraftarları ve ardıllarının kendi siyasi amaçları için Bab’ın konumundan yararlandığı anlaşılmaktadır. Onlar, zamanla Bab’ın öğretisinden uzaklaşmış ve öğreti içinde çeşitli ayrımların oluşmasına sebep olmuşlardır. Mirze Kazımbey, bu durumu şöyle yorumlamaktadır: “Bab’ın taraftarları arasında iki grup bulunduğunu söylemek mümkün. Birinci grup, kendi çıkarları için bu harekette yer alanlardır. İkinci grup ise babizmin amaçlarını gerçekleştirmek için harekette yer almışlardır”.

⁸⁵ A.e., s. 207.

Mirze Kazımbey'in eserinde Ordubad'lı Seyit Mir Abdül Kerim'in de adı geçmektedir. Mirze Kazımbey, Seyit Mir Abdül Kerim'i "Yeni Bab" olarak adlandırmış ve onun yazdığı kitabın da *Babi Kuran* olduğunu belirtmiştir. "Yeni Bab" hakkında şöyle yazmıştır: "Seyit Mir Abdül Kerim, Zakafkasya'da babizmi tebliğ edenlerden biridir. İran'da bu öğretinin yasaklanmasının ardından Zakafkasya'da öğretiyi devam ettirmek isteyen Seyit Mir Abdül Kerim, Çar hükümeti tarafından Smolensk'e sürgün edilmiştir. Smolensk'e sürgün edilmesinden dolayı Seyit Smolenski olarak da bilinmektedir". Bab'ın öğretisini tebliğ eden filozofun 4 Aralık 1860'da Mirze Kazımbey'e yazmış olduğu mektuptan Bab ve onun taraftarlarının şeyhiler tarafından yeniden yorumlanmış olan mütezilidliği savundukları anlaşılmaktadır. Onlar, "Babi Kuran'da "Allah birdir, Muhammed onun resulüdür, Ali Muhammed'in vekilidir, Bab ise dünyanın hâkimi ve İslam'ın çarıdır" diye yazmaktadırlar. Eserin başka bir bölümünde ise "Allah birdir. Her şeyi yaratandır ve yücedir. Onun hiçbir benzeri yoktur. Her şeyi bilmek, her şeyden haberdar olmak onun özelliklerindendir. Ebedidir"⁸⁶ diye yazılmaktadır.

Mirze Kazımbey, söz konusu mektubun Babiliğin öğrenilmesinde önemli bir belge olduğunu göstermiştir. Bab'ın öğretisinde ve onun esas kitabında kadın hakları, onların nikâh meselesi ve bu konularda kadınlara tanınan ayrıcalıklar, çeşitli dini kurallar yer almaktadır. Bab'ın öğretisinde 19 sayısı kutsal olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden babiler, Ramazan ayında 30 gün yerine 19 gün oruç tutmuş, ayları 30 gün yerine 19 günden hesaplamış, yılı 12 yerine 19 aya bölmüşlerdir.

Mirze Kazımbey, eserinin büyük bir bölümünde İslam dininin mahiyeti, onun rolleri, İran'da şialığın yayılması, gelişimi, Şiaların mezhepleri (İmamidler, Caferiler, İsne'şaridler) hakkında bilgi vermektedir. Eserinde Şialıkla Sünnilik arasındaki farkları ve her birisinin temellerini de açıklamıştır.

Yukarıdakiler doğrultusunda babiler hareketinde iki temel yönelmenin olduğunu söylemek mümkündür: birincisi mevcut siyasal yapının değiştirilmesinden yana olan demokratik yönelmedir, ikincisi ise İran'da yeni yeni gelişmekte olan burjuva sınıfının haklarını savunan liberal yönelme.

⁸⁶ A.e., s. 158.

Mirze Kazımbey, hareketin farklı tabakalarından ve babilerin üç ayrı kategorisinden bahsetmektedir. Birincisi, halk arasında hareketin mahiyetini anlamadan destek verenlerdir. İkincisi, siyasi seçkinler ve Bab'ın devamcılarıdır. Üçüncüsü ise kötü niyetli tarikatçılardır. Mirze Kazımbey, babiler hareketindeki bu farklı birleşenlerin bir araya gelmesinden hareketle babilerin başarısızlığının nedenlerini açıklamıştır. Ona göre, babiler hareketi liderliğinde birlik olmamış, çeşitli eyaletlerde isyancılar arasında koordinasyon sağlanamamış, kötü niyetli önderler hareketi zaafa uğratmıştır. Özet olarak hareketin toplumsal tabanının çeşitliliği hareketin başarısızlığında önemli rol oynamıştır. Yalnız Mirze Kazımbey, babiler hareketinin başarısızlığını Rusya'nın mevcut yapısının analizi doğrultusunda açıklamıştır. İran toplumsal ve siyasal yapısı, ilgili dönemde babilerin başarılı olmasını zaten imkânsız kılmaktaydı.

Mirze Kazımbey, *Bab* ve *Babiler* eseriyle ilk defa olarak İran'da bir toplumsal hareketin mevcut feodal düzene karşı ayaklandığını ortaya koymuştur. Şöyle yazmıştır: “Bu yeraltı örgütlenmenin içinde başlangıçta dini elementler yer almışsa da esas itibarıyla siyasal hedefler taşımıştır. Hareketin amacı, ruhanilerin tamahkârlığına, müstebitlerin zulmüne karşı koymak ve reformlar yapabilmektir”.⁸⁷

Bu, Mirze Kazımbey'in hareketin siyasi niteliğini ön plana çektiğini göstermektedir. Babilerin siyasi programının esas iddialarını aşağıdaki gibi karakterize etmiştir: hükümetin keyfiliğine son vermek; devlet işlerinde yaygın hale gelen rüşvet ve yolsuzlukları durdurmak; yargı sistemini iyileştirmek; ruhanilerin toplumsal hayattaki belirleyiciliğini durdurmak; herkesin kanunlar önünde eşit olmasını sağlamak.

Mirze Kazımbey, Bab'ın önemli bir lider olduğunu vurgulamakla beraber onun düşüncelerini iki farklı şekilde yorumlamıştır. Bab'ı 1859'a kadar fanatik, daha sonra ise “büyük devrimler peşinde olan bir lider” olarak tanımlamıştır.

Mirze Kazımbey, Babiler hareketinin İran'da siyasal, toplumsal ve dini düzen açısından önemli sonuçlar doğurduğuna işaret etmiştir. Ona göre, bu hareket, İran'da özellikle din adamlarının otoritesini önemli oranda azaltmıştır.

⁸⁷ A.e., s. 143.

Mirze Kazimbey, Babiler hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasının İran açısından kötü olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte babiler hareketinin daha sonraki dönemlerde toplumsal muhalefet için bir örnek oluşturacağına ve bu hareketlerin de İran'ın kalkınmasına yol açacağına inandığını söylemiştir.

Mirze Kazimbey'in bugün de tarihçiler için önemli bir kaynak olan *Bab ve Babiler* eseri en önemli eserlerindendir. Bu eser 1865'te Petersburg'da yayımlandıktan kısa bir süre sonra Avrupa dillerine de çevrilmiştir. Eser, Fransızcaya tarihçi Garsen de Tassi tarafından çevrilmiştir.

SONUÇ

Dünya Şarkiyatçıları arasında önemli bir konuma sahip olan Azerbaycanlı bilim insanı Mirze Kazımbey, görüldüğü gibi çok zor fakat gurur duyulacak bir hayat yoluna sahip olmuştur. Çok yönlü bir bilimsel kişiliğe sahip olan Mirze Kazımbey, Şark halklarının tarih ve kültürünün, hukukunun öğrenilmesinde önemli rol oynamış, Kazan ve Petersburg üniversitelerinde çalıştığı 45 yıllık süre içerisinde önemli Şarkiyatçıların yetiştirilmesine vesile olmuş, 110'nun üzerindeki kitap ve bilimsel makalesi ile Rusya Şarkiyatçılık bilimin gelişmesine hizmet etmiştir.

Mirze Kazımbey, XIX. Yüzyıl Azerbaycan kültür ve felsefi dünyasında da öncül bir yere sahip olmuş ve dönemin M. F. Ahundov, A. Bakıhanov, H. Zerdabi, M. Adıgözelov, M. C. Cavanşir, H. Z. Şirvanii, M. C. Topcubaşov gibi ileri görüşlü aydınlarından üç özelliği ile ayrılmıştır: i) Mirze Kazımbey, derin bilgi ve eğitimi ile Şark'a dair sorun ve araştırmaların en iyi bilginlerindedi, ii) Şark dilleriyle beraber Avrupa dillerine de hakim olmuş ve eserlerinin birçoğunu bu dillerde yazmıştır, iii) Rusya'da akademi ve üniversite gibi eğitim kurumlarının kurulduğu dönemlerde birçok bilimin öğrenilmesi için ders kitapları hazırlamıştır.

Mirze Kazımbey, Azerbaycan Türkçesi'nin öğrenilmesi için her hangi bir ders kitabının olmadığı bir dönemde ilk defa olarak Azerbaycan dilinin grameri kitabını yazmıştır. Mirze Kazımbey, Rusya'da Uygurların, İslam hukukunun, İran'daki Babiler hareketi'nin ve Dağıstan'daki Şamil hareketinin ilk araştırmacısı olmuştur. Şark halklarının eski edebi ve kültürel elyazmalarının takipçisi olmuş, *Derbendname* gibi bir eserin yeniden ele alınması ve tartışılmasına aracı olmuştur.

Söz konusu çalışmaların her biri bilimsel niteliği açısından büyük önem arz etmiştir. Bu çalışmalardan sadece biri bile Mirze Kazımbey'in değerli bir tarihçi gibi hatırlanması ve bilinmesi için yeterlidir. Bu eserleri ile kendi dönemine kadar

bilinmeyen tarihi gerçeklerin günışığına çıkmasına vesile olmuş ve bu özelliği ile bütün dünyada tanınmıştır.

Mirze Kazımbey, uzun süren araştırmaları sonucunda, 1832’de, *Esseb-üs-Seyyar* eserinin orijinal metnini tespit etmiş, bu eseri önce Rusçaya, daha sonra ise İngilizceye çevirmiştir. Bu çalışmasıyla 1660’da Astrahan’ın Tatarlar tarafından geri alınması bilgisinin gerçeği yansıtmadığını ortaya koymuştur.

1837’ye kadar araştırmacılar ve tarihçilere sır olan Tohtamış Han’ın Polonya Kralı Yagillo’ya yazmış olduğu mektubu ortaya çıkaran Mirze Kazımbey, Uygur ve Moğol alfabesi ile yazılmış bu mektubu okumuş ve Rusçaya çevirmiştir. Birçok Şarkiyatçı, bu mektubun okunmasının Uygur alfabesi ve Türk tarihi açısından büyük öneminin bulunduğunu kaydetmiştir.

1841’de yayımlanan *Uygurlar Hakkında Araştırmalar* eseri ile ise Mirze Kazımbey, eski Türk dilli halkların tarihi, kültürü ve dilinin öğrenilmesi alanına büyük katkı sağlamıştır. Bu eseri ile Türk dilli halklarının tarihinin öğrenilmesi alanının öncüsü sayılabilir. Mirze Kazımbey, anavatanı Azerbaycan’a olan bağlılığını onun dünyada tanınması için yazdığı *Derbendname* eseri ile ortaya koymuştur. Bu eser üzerinde 1839’dan 1851’e kadar çalışmış, *Derbendname*’nin anonim sürümünün kim tarafından ne zaman yazıldığını, edebiyat ve tarih çalışmalarına konu edilmesini izah etmiştir. Bu eserin İngilizce baskısı, İngiltere Kraliçesi’nin “Altın Nişanı” ile ödüllendirilmiştir.

Mirze Kazımbey’in İslam tarihi üzerine araştırmaları onun iyi bir tarihçi olarak tanınmasında etkili olmuştur. *Mühteser – ül – Vikkayet* (1845), Tornay ile yazışmaları (1851), *Konkordans* (1859), *Müridizm ve Şamil* (1859), *Şeraül – İslam: Ticaret ve Vergiler Hakkında* (1862), *Varislik Hakkında* (1867) eserlerinde İslam hukukunun kaynaklarını araştırmış, İslam kanunlarının anlaşılmazlığını ve karmaşıklığını eleştirmiştir. Yalnız Mirze Kazımbey’in eleştirileri, ateist bir yaklaşımla değil eğitici bir bakışla yapılmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi bilim insanının dikkatini çeken meselelerden biri de Kafkas’taki milli özgürlük hareketi ile İran’daki feodal sisteme karşı yönelen Babiler hareketi olmuştur. 1859’da yazdığı *Müridizm ve Şamil* eserinde müridizmin siyasi niteliğini Şamil’in imamlığı ve onun her aşamada kendine özgü özellikleri

bağlamında objektif bir şekilde göstermeye çalışmıştır. Bununla Mirze Kazımbey, ilk defa bu hareketin Rusya'nın işgalcilik politikasına yöneldiğini ortaya koymuştur.

Mirze Kazımbey'in dikkatine zengin bir tarihi geçmişe sahip olan İran da çekmiştir. Onun en önemli eseri sayılan *Bab ve Babiler* onu bütün dünyada tanınır kılmıştır. bu hareketi, İran'da yüzyıllardır sürmekte olan despotizm ve fanatizme karşı yöneldiğini göstermeye çalışmıştır. Mirze Kazımbey, ayrıca, babilîği araştıran ve Bab hakkında bilgi veren ilk biyograf olmuştur.

Böylece Mirze Kazımbey, bir tarihçi – şarkiyatçı olarak büyük bir disiplinin temellerini atmış ve onun bu düşünce ve ekolü öğrencileri tarafından devam ettirilmiştir.

Mirze Kazımbey, Rusya'da şarkiyatçılığın temelini atmış ve hayatının sonuna kadar Şark meselesi onun araştırma konusu olmuştur. Genç yaşlarında Şark kültürü tarihi, edebiyatı, dini, dili konularını iyi öğrenmesi ise ona bu konularda yetkin çalışmalar yapmakta yardımcı olmuştur.

Mirze Kazımbey'in bilimin gelişmesindeki en önemli rolü genç şarkiyatçıların yetiştirilmesidir. Üniversitedeki pedagoji faaliyeti boyunca öğretim üyesi kadrolarının oluşturulmasına dikkat etmiştir. Genç bilim insanlarının çok yönlü bakış açısına ve bilgiye sahip olmasına çalışmıştır. Bu amaçla Şark dillerinin öğrenilmesinin gerekliliği üzerinde durmuş ve bilimin çözemediği nümizmatik, tarihi, lingvistik, etnografik sorulara cevap bulabilecek araştırmacıların ortaya çıkmasına hizmet etmiştir. Şark'ın iyi bilinmesi için her edebi ve mimari kalıntının, arkeolojik bulguların iyi araştırılmasını tavsiye etmiştir.

Mirze Kazımbey'in tarihçi, şarkiyatçı sıfatlarına onun yöntem çalışmaları uzmanlığını da eklemek gerekir. Derslerin tedrisi ile ilgili kullandığı yöntemler günümüzde hale de önemini korumaktadır.

Mirze Kazımbey, pedagoji çalışmalarında öğretimin yaygınlaşması için devamlılık ilkesine önem vermiş, Şark diltiliği ve nümizmatikasının öğretimi için yeterli kadronun sağlanmasına çalışmış, Şark nümizmatikasının öğretimi için gerekli olan bilgileri derlemiş, Şark'ta çeşitli ülkeler tarafından kullanan paraların koleksiyonunu hazırlamıştır. Mirze Kazımbey, hem Kazan hem de Petersburg Üniversitesi'nde zengin bir kütüphane oluşturmuştur.

Bilimsel çalışmalarını Rusya’da sürdürmüş Mirze Kazımbey’in düşüncelerinin şekillenmesine Rusya’nın toplumsal, siyasal ve ekonomik düzeni etki etmiştir. Rusya’nın önemli bilim, sanat, edebiyat, siyaset ve devlet adamı ile diyalogda bulunmuş ve hayatı da bu ilişkilerle yön almıştır.

XIX. Yüzyılın birinci yarısında Rus edebi ve siyasal düşüncesinin birçok üyesinin Şark bilimini, dilini ve kültürünü öğrenmesi Mirze Kazımbey’le bağlıdır. Kazan’da L. N. Tolstoy ve P. İ. Menşikov’un hocası olmuş, Petersburg’da N. G. Cernişevski’nin Şark üzerine çalışmalarına yön vermiş, A. S. Puşkin’in Şark’la ilgili düşüncelerinin şekillenmesine vesile olmuştur.

Mirze Kazımbey, Arap alfabesinin değiştirilmesi meselesinde M. F. Ahundov’la aynı düşüncede olmuş, Arap alfabesinin Türk dilleri açısından olumsuz yönlerine işaret etmiş ve bu bağlamda bilimin yaygınlaşmasında Arap alfabesinin engel oluşturduğunu söylemiştir. Çalışmalarında ünlü Azerbaycan düşünürlerine – Nizami, Hagani, Fuzuli, M. F. Ahundov, A. Bakıhanov – sık sık atıflarda bulunmuştur.

Mirze Kazımbey’in düşüncelerinin şekillenmesinde Avrupalı bilim insanları da etkili olmuştur. Avrupa’nın ünlü şarkiyatçıları olan A. Humboldt ve G. de Gassi ile ortak çalışmalar yapmıştır.

Mirze Kazımbey’in düşünceleri iki aşamada şekillenmiştir. Birinci aşama 1830’dan 1860’a kadar olan dönemi kapsarken, ikinci aşama 1860’dan ölümüne kadar olan dönemi kapsamaktadır. Her iki aşamada kendini bir eğitimci gibi göstermiş ve eğitime geriliye, hurafeye ve cehalete karşı en iyi vasıta gibi aralanmıştır.

Mirze Kazımbey’in düşüncelerinin birinci aşamasında özgürlükçü bir anlayış hâkim olmuş ve akıllı ve bilge hükümdarın ülkenin kalkınmasında önemli rolü oynadığı ortaya konulmuştur. İkinci aşamada ise burjuva – eğitimci bir anlayışın etkili olduğu söylenebilir. Bu aşamada aristokratik eğitimcilerden farklı olarak sadece zenginlerin değil bütün halkın ve bu ayrıca istismar edilen Şark halklarının da eğitimle tanıştırılmasını savunmuş, böylece de demokratik bir zemine yaklaşmıştır. Bu durumu, bu aşamada yazdığı eserlerden görmek mümkündür.

Mirze Kazımbey, birçok tarihi mesele üzerinde araştırma yapmasına rağmen ömrünün sonuna kadar toplumun gelişmesinde maddi üretim sisteminin mahiyetini,

halk kitlelerinin ve bireyin rolünü doğru analiz etmemiştir. Toplumun gelişme nedenselliğini analiz edemediğinden toplumun devrimle dönüştürülmesini fanatizm olarak görmüştür.

İran’da ve Rusya’da feodalizme karşı halkın devrim mücadelesinin ve Rusya’da milli özgürlük hareketi, devrimci – demokratların siyasal ideolojisi mücadelenin tesiri altında Mirze Kazımbey’in düşünceleri sola – demokratikleşmeye meyletmiştir. Bunu 1860’lı yıllarda yazdığı *Bab ve Babiler* eserinden görmek mümkündür. Hükümdarın, devlet memurlarının, ruhanilerin halkı talan ettiğini ve baskı altında tuttuğunu belirtmiştir.

1860’lı yıllarda doğa olaylarının izahında da tutumunu değiştirmiş, objektif idealist duruştan deizme yönelmiştir. Hristiyan Allahını dünyanın ilk kurucusu kabul ederek doğa kanunlarının buna esaslandığını belirtmiştir.

XIX. Yüzyılın 30 – 40 yıllarındaki eserlerinde agnostik bir duruş sergilemiş, maddi âlem olaylarının insan aklı ile kavranmasının mümkün olmadığını ileri sürmüştür. Daha sonra ise bu duruşu terk ederek maddi âlemin kavranabilmesinin sonsuzluğu hakkındaki fikri savunmuştur. Mirze Kazımbey’e göre algılanan tek şey maddi âlemdir. Ayrıca algılanan şeyin inandırıcı, yalan, yanlış, doğru olabileceğini söylemiştir. Mirze Kazımbey, daha da ileri giderek din ve mitolojinin fantastik bilgilerinin da maddi âlemden örnek alındığı düşüncesini kanıtlamaya çalışmıştır. Böylece doğumla bilgi ve intuitif kavramayı inkâr etmiştir.

Mirze Kazımbey, doğa meselelerinde diyalektik materyalist düşünceler ileri sürmüştür. Ona göre maddi âlem kendi kanunlarına göre gelişmekte ve değişmektedir. Gelişme doğrusal bir çizgi seyretmektedir. Bir taraftan eski inkâr edilmekte diğer taraftan yeni kabullenmektedir.

Mirze Kazımbey, bilimsel çalışmalarının ikinci aşamasında determinist görüş sergilemiştir. Maddi âlem olaylarının izahı meselesinde evrim teorisini savunmaya başlamıştır. Bununla birlikte doğa olaylarının izahında materyalizme kadar gitmemiştir.

Böylece Mirze Kazımbey, toplumsal hayatın izahında idealist duruştan uzaklaşmamıştır. Bununla birlikte ilkel dinler, İslam, babizm, mitolojiler hakkında rasyonalist hipotezler ileri sürmüştür. Bu, onun eserlerinin halen de bilimsel değerde olmasını sağlamıştır.

Yukarıdakilerden hareketle, Mirze Kazımbey'in düşüncelerinin birbiriyle çeliştiğini ve bütünlük oluşturmadığını söylemek mümkündür. Onun düşüncelerindeki çelişki Hristiyanlığı kabul etmesiyle ilişkili olabileceği gibi Rusya'nın toplumsal ve siyasal atmosferinden veya kendisinin objektif sınıfsal bakışından kaynaklana bileceğini belirtmek mümkündür.

Mirze Kazımbey'in dünyada Şarkiyatçılığın gelişmesindeki rolü Azerbaycan, Rus ve Sovyet bilim insanları tarafından dile getirilmiştir. Onun eserleri üzerinde onlarca araştırmalar yapılmıştır. Âlimin tamamlayamadığı çalışmaları – *Esseb – üs – Seyyar* (İngilizceye ceviri), *İstoriya Magometansva, Geograficeskiy Slovar Kafkaza–* ile yayınlanmayan çalışmaları – *Gülistan*'ın çevirisi, *Bolşoe Geograficeskoe Socinenie ob Ucenih Vostoka, na Arabskom Yazıke, Materialı dlya Polnoy Hrestomatiya Trecko – Tatarskogo Yazıka Sobraniya s 1837 – po 1840 gg.*, elyazma olarak şahsi arşivinde korunmaktadır.

Mirze Kazımbey'in bilime olan hizmetleri yetkililer tarafından ödüllendirilmiştir. Mirze Kazımbey üç defa “Demidov” ödülü ile, bir defa *Derbendname* eserinin İngilizce baskısına göre “Altın Nişan” ödülü ile, Fars edebiyatına ait eserlerin çevrilmesi işlerine göre İran Şah'ının birinci dereceli “Şiro Hurşid” nişanı ile ve St. Petersburg Üniversitesi'nin “Beyaz Kartal” nişanı ile ödüllendirilmiştir. Onun bilime olan hizmetleri Rusya ve Batı Avrupa'nın bazı bilim cemiyetleri tarafından da takdir edilmiştir.

1825 – 1826 yıllarında Omsk Asya okulunda Şark dillerinden Fars dili üzerine dersler vermiş, 1826'dan Kazan Üniversitesinde Şark Dilleri Anabilim Dalı'nın öğretim üyesi, 1828'den Türk – Tatar Dilleri Anabilim Dalı'nın Başkanlığını yapmış, 1831'de adjunkt profesör, 1836'da ekstraordinar profesör, 1837'de ordinarius profesör unvanını almıştır. 1845'te Felsefe Fakültesi'nin birinci dekanı, 1846'da Arap – Fars Dilleri Anabilim Dalı'nın Başkanı, 1849'da St. Petersburg Üniversitesinde Fars Dilleri ordinarius profesörü, 1855 – 1870'e kadar da St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyatçılık Fakültesi'nin dekanı olmuştur.

Birçok önemli bilim cemiyetlerinin üyesi olmuştur. 1829'da Londra'daki Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Cemiyeti'nin asıl üyeliğine, 1835'de Petersburg Bilimler Akademisinin yedek üyeliğine, 1843'de Kopenhag Kraliyet Cemiyeti'nin asıl üyeliğine, 1847'de Kazan Vatan Dilleri Cemiyeti'nin asıl üyeliğine, 1850'de

Rusya Coğrafya Cemiyeti'nin asıl üyeliğine, 1848'de Petersburg Arheologiya – Nümizmatika Cemiyeti'nin asıl üyeliğine, 1850 – 1854 yılları arasında Fransa Asya Cemiyeti'nin ordinarius üyeliğine, 1851'de Bostan'daki Amerikan Şarkiyatçıları Cemiyeti'nin asıl üyeliğine, 1852'de Amerika Felsefe Cemiyeti'nin asıl üyeliğine, 1866'da ise Almanya Şarkiyatçıları Cemiyeti'nin asıl üyeliğine seçilmiştir.

Mirze Kazımbey, birçok şarkiyatçının hocalığını yapmıştır. İ. N. Berezin, K. K. Fogut, O. M. Kovalevski, A. V. Popov, A. M. İvanov, V. F. Dittel, V. P. Vasiliev, M. T. Navrotski, İ. P. Holmogorov, N. İ. İliminski, N. G. Girgas, O. Mitcel Mirze Kazımbey'in öğrencisi olmuş ve isimleri geçen bu âlimler Rusya'da Şarkiyatçılığın gelişmesine hizmet etmişlerdir.

Sonuç olarak Mirze Kazımbey'in Şarkiyatçılığın gelişmesindeki rolü çok yönlü ve değerlidir, denilebilir. Bu yüzden Mirze Kazımbey konusu halen de güncelliğini yitirmemiştir. Mirze Kazımbey'in eserleri, özellikle Şarkiyatçılar için halen de önemli bir kaynak olma niteliğini korumaktadır.

Kazan ve Petersburg Üniversitesi'nin profesörü, Petersburg Üniversitesi Şarkiyatçılık Fakültesinin kurucusu ve ilk dekanı, Şark filoloji bilimleri doktoru Mirze Kazımbey, çoğu zaman Almanyalı şarkiyatçı, Arap edebiyatı uzmanı, Leypsig Üniversitesi profesörü Fleyşer'le kıyaslanmıştır.

Mirze Kazımbey, bir insanın mutluluğunu, düşüncelerinin, geride bıraktığı eserlerinin kendisinden çok yaşaması ile ilişkilendirmiştir. Bize göre Mirze Kazımbey, kendi ifadesi doğrultusunda mutlu olan insanlardan biridir.

Kaynakça

Abdullayev A. M., **İz İstorii Filosofskoy I Obşestvenno – Politiceskoy Mıslı Narodov Dagestana v XIX Veke**, Nauka yayınları, Moskova, 1968.

Abdullayev A. M., **Kazım – Bek: Ucenıy I Mıslitel**, Poligrafiya yayınları, Mahackala, 1963.

Ahundov M. F., **İzbranıe Filosofskie Proizvedeniya**, Elm Yayınları, Bakü, 1954.

Aktı Sobranıe Kafkazskoy Arheograficeskoy Komissıey, c. VI, c. I, Tiflis, 1874.

Alakardi G., *Kniga Asarı – Dagestan (istoriceskie svedeniya o Dagestane)*. **Sbornik Materialov po Opisanıyu Mestnostey i Plemen Kafkaza (SMOMPK)**, bıp. 46, Mahackala, 1929 .

Aleskerova E. T., *Mirze Kazımbey: Fars Dılcılığı Haggında*, **Azerbaycan Elmler Akademiyasının Meruzeleri**, c. XXVII, No. 1, Bakü, 1971.

Alıvey Y., **Professor A. M. Kazım – Bek**, Elm yayınları, Bakü, 1940.

Aliyarlı S., **Azerbaycan Tarihi**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1996.

Antologiya Pedagogiceskoy Mıslı Azerbaydjanskoy SSR, Smısl Yayınları, Moskova, 1989.

Arhif Akademii Nauk SSSR, Leningradskoe Otdelenii, f. 778, op. 2, No. 130, 1957.

Arhiv K. D. Uşinskogo, c. 4, MDÜ Yayınları, Moskova, 1962.

Arhiv Vneşney Politiki Rossii (AVPR), f. Glavnıy Arhiv i f. 6, razr. III, kart. 18, 1960

Avarskiy L., **Derbendname**, Merani Yayınları, Tiflis, 1898.

Azerbaycan Elmler Akademiyası Tarih İnstitutunun Elmi Arhivi. F. 1, iş 2043, t.y.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Azerbaydjanskaya Sovetskaya Ensiklopediya Yayınları, Bakü, 1981.

Aziatskiy Muzey Leningradskogo Otdeleniya İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, Moskova, 1972, f. 776, op. 1, No. 104, l. 28.

Aziatskiy Muzey Leningradskogo Otdeleniya İnstitutu Vostokovedeniya AN SSSR, Moskova, 1972, f. 778, op. 2, No. 130, l. 34.

Bakıhanov A., **Gulistan – İrem**, Elm Yayınları, Bakü, 1926

Baratinskaya O. A., Aleksandr Kasimoviç Kazım-Bek: K Ego Biografii, **Russkiy Arhiv**, Moskova, 1893, No. 10

Bartold V. V., K Voprosu o Proishojdenii Derbend-name, **Socineniya**, c. VIII, Vostocnaya Literatura yayınları, Moskova, 1973.

Bartold V. V., **İstoriya İzuceniya Vostoka v Evrope i Rossii**, İzd. 2-e, Vostocnaya Literatura yayınları, Moskova, 1975.

Baymurzaev A., **Osnovnie Napravleniya Obşestvenno – Politiceskoy i Filosofskoy Misley Narodov Dagestana vo Vtoroy Polovine XIX Veka**, Poligrafiya Yayınları, Mahackala, 1965.

Berezin İ. N., Aleksandr Kasimoviç Kazım-Bek, **Protokoli Zasedaniy Soveta Petersburskogo Universiteta**, Spec.lit. yayınları, Sankt Petersburg, 1872, No. 4 .

Berezin. İ. N, Muhammeriyya. Turetskiy Tekst İzdannıy Mirzoyu G. Kazım – Bekom, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya, s. 52, No. 10 – 12 1871.

Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya. III., c. 11, Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova, 1967.

Budagov B., Kerimov E., Mirze Kazımbeyin Uğurları Haggında, **Zaman Geztesi**, 6 Ağustos 1994.

Bünyadov Z. ve Yusifov Y., **Azerbaycan Tarihi**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1994.

Bünyadov Z., Böyük Alim, **Kommunist Geztesi**, 24 Kasım 1982.

Cernışevskiy N. G., **Polnoe Sobranie Socineniy**, c. I, Mısıl Yayınları, Moskova, 1948.

Dantsigin B. İ., **Blijniy Vostok v Russkoy Nauke i Literature**, MDÜ Yayınları, Moskova, 1973.

Dansigin B. İ., **İzucenie Blijnego Vostoka v Rossii**, Moskova, 1968.

Dirceliş XXI Asr, Azerbaycan Devlet Guruculuğu ve Beynalhalg Münasibetler İnstitutu, Bakü, No. 1, 1998 .

Dorn A. B., Grammatika Turetsko – Tatarskogo Yazıka, Sostavleniya Mirzoyu Aleksandrom Kazım – Bekom, Juranal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya, Moskova, 1842.

Dorn A. B., Razbor Socineniya Mirzı A. Kazım – Beka pod Zagalaviem Derbent Nameh, **Dvadtsatoe Prisujdenie Ucrejdenie P. M. Demidovım Nagrad**, Spec.lit.Yayınları, Sankt Petersburg,, 1851.

Dorn B. A., Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka, Sostavlennaya Mirzoyu Aleksandrom Kazım – Bekom, **Naucnoy Arhiv İnstituta İstorii AN Azerb. SSR**, f.1, op. 4, d. 2040.t.y.

Dublinski Z. A., Dzeiyn Waschaodmoznawshwa Rosyyiskugo, **Przeglad Orientalist Yazny**, No. 4, 1971, akt. Gasımova S., Mirza Kazım-Bek, Bakü, 1994.

Gadjiev A. A., **Azerbaydjansko – Kazakskie Literaturne Svyazi**, İşıg Yayınları, Bakü, 1990.

Gadjiev A. A., **Realizm v Literaturah Sovetskogo Vostoka**, İşıg Yayınları, Bakü, 1978.

Gasımova S., **Mirza Kazım-Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1994.

Geyuşev Z., **Eticeskaya Mısl v Azerbaydjane**, Elm Yayınları, Bakü, 1968.

Gennadi G. N., **Sprovacnih Slovar o Russkih Pisatelyah i Ucenih**, c. 2, y.y.,Berlin, 1876.

Grigorev B. B., **İmperatorskiy S.Peterburskiy Universitet v Tecenie Pervih Pyatidesyati Let Ego Suşestvovaniya**, Spec.lit. yayınları, Sankt Petersburg, 1870.

Guliyev V., Gramerin Yaranma Tarihinden, **Azerbaycan Müellimi**, Bakü, 5 Aralık 1986, s. 3.

Gumilov L., **Gedim Türkler**, Maarif Yayınları, Bakü, 1993.

Guseynov G., **İz İstorii Obşestvennoy i Filosofskoy Mıslı v Azerbaydjane XIX Veka**, Maarif yayınları, Bakü, 1949.

Guseynov G., **İz İstorii Obşestvennoy i Filosofskoy Mıslı v Azerbaydjane XIX Veka**, İzdanie 2-e, Maarif yayınları, Bakü, 1958.

Guseynov G., **Stati po İstorii Razvitya Filosofskoy Mıslı v Azerbaydjane XIX Veka**, Maarif yayınları, Bakü, 1948.

Hronika Muhammeda al – Karahi o Dagestanskih Voynah v Period Şamilya, Ruskoye slovo, Moskova, 1941.

Hüseyn Namik Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, İstanbul, 1938.

İstoriya Filosofii v SSSR, v Pyati Tomah, c. III, MGU yayınları, Moskova, 1968.

İvanov S. M., **Babidskie Vosstaniya v İrane**, Nauka Yayınları, Moskova, 1939.

Kazım – Bek M., O Poyavlenii i Uspehah Vostocnoy Slovestnosti v Evrope I Upadke ee v Azii, **Jurnal Miisterstvo Narodnogo Proisveşeniya**, No. 6, Moskova, 1833.

Kazım – Bek M., Rospis Vostocnım Rukopisyam i Ksilografam İmp. Publicnoy Biblioteki v S. Petersburg, **Sovremennik**, No. 4, Moskova, 1852.

Kazım – Bek M., Trudı Clenov Rossiyskoy Duhovnoy Missii v Pekine, **Sovremennik**, No. 112, Moskova, 1852.

Kazım – Bek M., **Plan Ucenogo Puteşestviya po Vostoku dlya Molodıh Orientalistov, Okoncivşih Kurs v Kazanskıom Universitete**, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1841.

Kazım – Bek, İstoriya İslama. Obozrenie Vostoka v Politiceskom Otnoşenii pered Poyavleniem Muhammeda, **Russkoye slovo**, Moskova, 1860.

Kazım – Bek M., **Myuridizm i Şamil, Russkoye slovo** , N 12, Moskova, 1859.

Kazım – Bek M., **Ucebnoe Posobie dlya Vremmenogo Kursa Turetskogo Yazıka**, Obrazovaniye Yayınları, Sankt Petersburg, 1854.

Kazım – Bek A. M., İstoriya o Narodah, Obıtavşih v Sredney Azii i Drevnie Vremena, **Otecestvennie Zapiski**, c. XXXIV, kn. 8 i 9, Kazan, 1852.

Kazım – Bek M. A., İsledovanie ob Uygurah, **Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya**, c. XXXI, Kazan, 1841.

Kazım – Bek M. A., **As-Sab us-Sayyar, ili Sem Planet: İstoriya Krımskih Hanov Socineniya na Turetskom Yazıke Seyit Rizoyu, s Vvedennim na Russkom Yazıke**, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1832.

Kazım – Bek M., İslam i Muhammed, **Russkoe Slovo**, No. 8 – 10, Moskova, 1860.

Kazım – Bek M., O Russkom Yazıke, **İzvestiya İmp. Akademii Nauk po otd. Russkogo Yazıka I Slovesnosti**, . 1, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1982.

Kazım – Bek M., O Yazıke Literature Persov do İslamizma, **Tsentralny Gosudarstvenny Arhiv Tat. ASSR**, f. 116, d. 13, op.1, t.y.

Kazım – Bek M., O Znaceniya İmama, ego Vlasti I Dostoinstve, **Russkoe Slovo**, No. 3, Moskova, 1860.

Kazım – Bek M., Pismo k Redaktoru Sovremennika, Sankt Petersburg, **Sovremennik**, No. 12, 1952.

Kazım – Bek M., **Bab i Babidi** , Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg 1865.

Kazım – Bek M., **İzbrannie Proizvedeniya**, Maarif Yayınları, Bakü, 1985.

Kazım – Bek M., **Muhammedie**, Kazan Üniversitesi Yayınları ,Kazan, 1845.

Kazım – Bek M., Myuhteseryul – vikkaet, ili Sokraşenniy vikkaet, **Kurs Musulmanskogo Zakonovedeniya**, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1845.

Kazım – Bek M., **Predislovie k Derbend – name**, Elm Yayınları, Bakü, 1985.

Kazım – Bek M., Primeceniya (K Tekstu Hojdeniya Afanasiya Nikitina), **Polnoe Sobranie Socineniy Russkoy Letopisey**, c. 6, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1957.

Kazım – Bek M., **Polniy Konkordans Korana, ili Klyuc ko vsem Slovam I Virajeniyam ego Tekstov, dlya Rukovodstva k İssledovaniyu Religioznih, Yuridiceskih I Literaturnih Nacal vsey Knigi.**, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1859.

Kazım – Bek M., Rec po Slucayu Otrkıtıya v St. Petersburgskom Universiteta Fakulteta Vostocnih Yazıkov, **İzbrannie Proizvedeniya**, Maarif Yayınları, Bakü, 1985 .

Kazım – Bek M., **Traktat ob İstine Hristianskoy Religii**, y.y., Asrtahan, 1852.

Kazım – Bek M., **Şeraul – İslam, ili Zakonı Musulman Şiitskogo Veroispovedeniya, Kn. I. O Torgovle i Zaloge**, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1862.

Kazım – Bek M., **Şeraul – İslam, ili Zakonı Musulman Şiitskogo Veroispovedeniya, Kn. II. O Nasledstve**, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1867.

Kazım – Bek M., Otvıv o Dissertatsii Magistrata Girgasa, **Gos. İstoriceskiy Arhiv Leningradskoy Oblasti**, f. 14, op. 3, ed. xr. 15503, svyazka 1078, .t.y.

Kolesnikov N., **N. İ. Lobacevskiy**, Obrazovaniye Yayınları , Moskova, 1965.

Kononov N. A., **İstoriya İzuceniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii**, Leningrad Üniversitesi Yayınları, Leningrad, 1982

Krackovskiy İ. J., **Ocerki po İstoriii Russkoy Arabistiki**, Nauka yayınları, Leningrad, 1950.

Kuznetsov, **İzuçeniye Vostoçnih yazıkov v Rossii**, Mir yayınları, Moskova, 1935.

Kuznetsov A. N., **K İstorii İzuceniya Babizma I Behaizma v Rossii. Ocerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya**, Sb. VI, Mir yayınları, Moskova, 1963,

Leningradskoe Otdelenie İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, **Delo İstoriy Fiologiceskogo Fakulteta**, No. 48, 1928, l. 30.

Leningradskoe Otdelenie İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, No. 49, 1929, l. 8.

Lobacevskiy N. İ., O Vajneyşih Predmetah Vospitaniya, **Kazanskiy Vestnik**, no. 8, sayı 32

Materialı dlya Fakuleta Vostocnih Yazıkov, c. 1, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1905

Mazitova A . N., **Kafedra Turetsko – Tatarskogo Yazıka Kazanskogo Universiteta. Voprası İstoriografii Vseobşey İstorii**, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1964.

Mazitova A. N., **Kazanskiy Period Naucno – Pedagogiceskoy Deyatelnosti Prof. M. Kazım – Beka. Voprası İstoriografii Vseobşey İstorii**, Vıpusk IV, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1970.

Mihailovskiy A. İ., **Prepodavateli, Ucivşiesya I Slujivşie v Kazanskom Universitete, 1804-1904**, cilt 1, İkinci Baskı, Kazan, Kazan Üniversitesi Yayınları, 1904.

Minorskiy F. V., **İstoriya Şirvana I Derbenda X – XI Vekov**, Pravda Yayınları, Moskova, 1963.

Naucny Arhiv İnstituta İstorii AN Az. SSR, f. 1, op. 4, d. 2045, l.2, t.y.

Neymat M. S., **Korpus Epigraficeskih Pamyatnikov Azerbaydjana**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1991.

Ob Udovolstviyah Mira Pod Nazvaniem Nevinnih i o Vliyanii ih k Dostojeniyu İstinnigo Scastya, **Tsentralny Gosudarstvenny Arhiv Tat. ASSR**, F. 1186

Ocerk po İstorii Leningradskogo Universiteta, c. I – II, Spec.lit. Yayınları, Leningrad, 1968.

Ocerki İstorii İstoriceskoy Nauki v SSSR, c. I, Nauka yayınları, Moskova, 1955.

Ocerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya, Sb, I., Moskova, 1953, Sb. II. Moskova, 1956, Sb. VI Moskova, Nauka Yayınları,1963.

Pedagogiceskaya Entsiklopediya, c. 2, Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova, 1965

Perepiska Aleksandra Gumboldta s Ucenimi I Goudarstvennımı Deyatelyami Rossii, Nauka Yayınları, Moskova, 1962.

Puşkin A. S., **Polnoe Sobranie Socineniy**, c. VI, Mısıl Yayınları, Moskova, 1957.

Radlov V. V., K Voprosu ob Uyğurah, **Zapiski AN**, c. 72, priloj. No. 2, Moskova,1897.

Rukopisnyı Fond AN Azerbaydjanskoy SSR. **Arhiv M. F. Ahundova**, 93 a, l. 19.

Runovskiy A., **Zapiski o Şamile**, A. Runovskiy, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg., 1860.

Russkaya Starina, 1894, No. 10-11.

Russkiy Arhiv, 1893, kn. III, no. 12

Rzayev A. K., Gumboldt i Kazım – Bek, **Dokladı AN Azerb. SSR**, 1974, c. 30, No. 5.

Rzayev, A. K. **Derbendden Başlanan Ezablı Yol**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1989.

Rzayev A. K., M. Kazım –Bek Osnovopolojnik İzuceniya Musulmanskogo Prava v Rossii, **İzvestiya AN Azerb. SSR**, no. 3,1974 .

Rzayev A.K., Kazım – Bek i Rossiya, **Ucenie Zapiski AGU**, No. 3, Moskova, 1964. 103..

Rzayev A. K., Lobacevskiy N. İ. , M. Kazım – Bek, **Dokladı AN Azerb SSR**, Bakü, 1968, c. 24, No. 3.

Rzayev A.K, M. Kazımbey ve Şerg Edebiyeti, **Azerbaycan**, No. 5, 1974.

Rzayev A.K ,Obşestvenno – Politiceskoe Vzglıyadı Mirzı Kazım – Beka, **Vestnik Leningradskogo Universiteta**, Cilt IV, No. 23, Leningrad ,1966.

Rzayev A.K., **Mirze Kazım – Bek**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1965.

Rzayev A.K., **Muhammed Ali Mirza Kazım – Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1981.

Rzayev A.K., **Muhammed Ali Mirza Kazım – Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1989.

Rzayev A.K., **Ocerki ob Ucenih I Mislitelyah Azerbaydjana XIX v.**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1969.

Rzayev A.K., **Peredovaya Politiceskaya Misl Rossii I Azerbaydjana XIX v. I ih Vzaimosvyazi**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1967.

Severnaya Pcela, No. 226, 1860.

Smirnov A. N., **Myuridizm na Kafkaze**, MDÜ yayınları , Moskova, 1963.

Smirnov A. N., **Ocerki İstorii İzuceniya İslama v SSSR**, MDÜ yayınları, Moskova, 1954.

Smirnov A. N., **Rossiya i Turtsiya v XVI – XVII vv.**, c. 1, MDÜ yayınları , Moskova, 1946 .

Sovetskaya İstoriceskaya Entsiklopediya, c. 6, Sovetskaya Entsiklopediya Yayınları, Moskova, 1965.

Sumbatzade S. A., **Azerbaydjanskaya İstoriografiya XIX – XX vv.**, Maarif Yayınları, Bakü, 1987.

Şaraf- name, **Predislovie Velyaminova – Zeranova**, c. II, Spec.lit. Yayınları, Sankt Petersburg, 1860.

Şifman A. İ., **Lev Tolstoy i Vostok**, Nauka Yayınları ,Moskova, 1971.

Şulgin N. S., **Rasskaz Ocevidtsa o Şamile I ego Sovremennikah**, **SMOMPK**, bıp. 32, otd. 1., 1903,

TSGİ AL (Tsentralnıy gosudarstvennıy istoricheskiy arkhiv), f. 735, op. 2, d. 266, kl. 1- 2 .t.y.

Turnirelli E., **Kazan et ses habitants**, Spec.lit., 1841, akt. Gasımova S.B., **Mirza Kazım-Bek**, Maarif Yayınları, Bakü, 1994.

Uceme Zapiski Kazanskogo Universiteta, No.2, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1852.

Übeydulin E., **Rusya Türkleri İçerisinden Çıkmış Birinci Darülfünun Hadimleri, Maarif ve Medeniyyet**, No.4 – 5, 1927.

Übeydülün E., **Edebiyat Tarihi Hakkında Bir Neçe Söz**, **Maarif ve Medeniyyet**, No.12, 1928.

Übeydülün E., Rusya Türkleri İçerisinden Çıkmış Birinci Darülfünun Hadimleri, **Maarif ve Medeniyyet**, No.3, 1925.

Veselovski N. İ., Svedeniya **ob Oficallnom Prepodavaniii Vostocnih Yazikov v Rossii**, Spec.lit. yayınları, Sankt Petersburg ,1879.

Voprosı İstoriografii Vseobşey İstorii, Vıp. I, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan, 1964.

Vsemirnaya İstoriya, c. III, Bolşaya Sovetskaya Etsiklopediya Yayınları, Moskova, 1957.

Yarlık Hana Zolotoy Ordı Tohtamışa k Polskomu Korolyu Yagaylu, 1392 – 1393 gg., Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan 1850

Yubileynıy Akt İmperatorskogo S. Peterburskogo Universiteta 8 Fevralya 1869 goda, Arhivnie Dokumentı Otnosyaşihsy k Rabote M. Kazım – Beka, **Arhiv AN SSSR**, f. 1, op. 2, Moskova, 1839.